

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945 рр.»

Валерій ГРИЦЮК

**Стратегічні та фронтові операції
Великої Вітчизняної війни
на теренах України**

Київ 2010

УДК: 355.43:355.311.2(477) «1939–1945»

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2010. — 150 с.

Серію затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.

Працю присвячено стратегічним і фронтовим операціям радянських військ на території України в роки Великої Вітчизняної війни. Автор робить спробу по-новому подивитися на оперативно-стратегічне планування, перебіг бойових дій, результати операцій. Дається оцінка радянського військового мистецтва через призму збройного протистояння з арміями держав-агресорів.

Редакційна колегія: В. А. Смолій (головний редактор), П. Т. Тронько, Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор), В. В. Стецкевич, О. В. Потильчак, М. Р. Литвин, В. К. Баран, О. С. Рубльов

Відповідальний секретар: *Т. В. Заболотна*

Редактор: *В. В. Григор'єв*

ISBN 978-966-02-5632-3 (серія)
978-966-02-5633-0

© Інститут історії України
НАН України, 2010

З М І С Т

1. Місце та роль України у воєнно-стратегічних планах Гітлера і Сталіна в період підготовки до війни

- 1.1. План «Барбаросса» та його український вектор. Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини і її союзників на південно-східному напрямі 5
- 1.2. Майбутня війна у планах радянського командування. Початок стратегічного розгортання військ на території України 11

2. Воєнні дії у ході окупації українських земель військами гітлерівської коаліції (22.06.41–27.07.42)

- 2.1. Прикордонна битва (22.06.41–6.07.41) 27
- 2.2. Оборонні операції (бойові дії) військ Південно-Західного напрямку на території Правобережної України (10.07.41 — кінець серпня 1941) 30
- 2.3. Оборона Кисва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки 35
- 2.4. Оборона Одеси (5.08.41–16.10.41) та Севастополя (30.10.41–12.07.42). Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 р. — 19.05.42) 43
- 2.5. Операції військ Південно-Західного напрямку в першій половині 1942 р. Барвінково-Лозовська наступальна операція (18.01.42–31.01.42). Харківська катастрофа (12.05.42–29.05.42) ... 55
- 2.6. Оборонні операції радянських військ на куп'янському напрямі і відхід їх за р. Оскіл (10.06.42–26.06.42). Операція «Клаузевіц» 69

3. Бойові операції на території України у зимовій кампанії 1942–1943 рр.

- 3.1. Донбаська наступальна операція Південно-Західного і Південного фронтів (29.01.43–18.02.43) та Харківська наступальна операція Воронезького фронту (2.02.43–3.03.43) 74
- 3.2. Оборонна операція Південно-Західного і Воронезького фронтів на донбаському й харківському напрямках (22.02.43–23.03.43) 78

4. Наступ радянських військ на Лівобережжі та Півдні України, захоплення стратегічних плацдармів на Дніпрі у літньо-осінній кампанії 1943 р

4.1. Ізюмсько-Барвінківська наступальна операція Південно-Західного фронту (17.07.43–27.07.43). Наступальна операція Південного фронту на р. Міус (17.07.43–2.08.43). Белгородсько-Харківська стратегічна наступальна операція «Полководець Румянцев» (3.08.43–23.08.43)	82
4.2. Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція (26.08.43–30.09.43)	85
4.3. Форсування Дніпра	89
4.4. Донбаська стратегічна наступальна операція (13.08.43–22.09.43)	91
4.5. Операції Воронежського (1-го Українського) фронту на київському напрямі (1.10.43–22.12.43)	95
4.6. Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів (26.09.43–20.12.43)	98
4.7. Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1.11.43–11.12.43)	103

5. Стратегічний наступ на Правобережній Україні та звільнення Кримського півострова у зимово-весняній кампанії 1943–1944 рр.

5.1. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.43–17.04.44)	105
5.2. Кримська стратегічна наступальна операція (8.04.44–12.05.44)	124

6. Бойові дії на території України у літньо-осінній кампанії 1944 р. Повне вигнання агресора з українських земель

6.1. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13.07.44–29.08.44)	129
6.2. Ясько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20.08.44–29.08.44)	132
6.3. Остаточне звільнення української території під час стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі у жовтні 1944 р.	134
7. Підсумки	137

1. МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНИ У ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНАХ ГІТЛЕРА І СТАЛІНА В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙНИ

1.1. План «Барбаросса» та його український вектор. Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини і її союзників на південно-східному напрямі

На кінець 1940 р. Німеччина та її союзники в результаті завчасно проведеної мобілізації і використання величезної кількості людських і матеріальних ресурсів створили могутню військову машину для проведення подальших агресивних війн з метою встановлення світового панування. Зміну вектора воєнної експансії із заходу на схід Гітлер усіяко приховував. Його політичні цілі у майбутній війні проти СРСР полягали у знищенні його і перетворенні східноєвропейських територій на колонію Німеччини. Україна розглядалась як один із найважливіших сировинно-аграрних додатків Третього райху і в перспективі мала бути включена до «великонімецького простору».

Конкретна розробка плану війни проти СРСР розпочалася влітку 1940 р. 21 липня Гітлер наказав головнокомандуючому сухопутними військами приступити до планування східної кампанії. При цьому було зроблено принципові вказівки щодо політичних цілей війни, кількості сил, які виділялися для проведення операцій, а також термінів зосередження військ. Надалі ці установки розвивалися і конкретизувалися. Наступного дня генерал-фельдмаршал Браухич поінформував про це начальника генерального штабу генерал-полковника Гальдера і наказав йому вивчити різні аспекти, пов'язані з бойовими діями на Сході¹.

Під час наради представників видів збройних сил у Берггофі, що відбулася того ж дня, начальник штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-полковник Йодль у вузькому колі повідомив, що фюрер має намір

знищити СРСР. Обґрунтовуючи цей намір воєначальник зазначив, що дана війна відбулася б рано чи пізно з огляду на необхідність усунути постійну більшовицьку загрозу для Німеччини, створивши тим самим кращі умови для подальшого ведення глобальної війни. Можливим часом початку кампанії він назвав весну 1941 р. На підставі вказівок Йодля 9 серпня 1940 р. було підготовлено директиву під умовною назвою «Відбудова Сходу» (нім. «Aufbau Ost»)².

31 липня 1940 р. на нараді керівних діячів Німеччини в Берггофі Гітлер висловив основні стратегічні ідеї війни проти СРСР, яка мала розпочатися навесні 1941 р. Уся кампанія, вказував він, має сенс лише в тому випадку, якщо Радянський Союз буде розгромлено у результаті одного нищівного удару, зупинення ж наступу під час зими вважалося небезпечним. При цьому необхідно було знищити радянські війська у західній частині СРСР та не допустити їх відступу на схід. Мета кампанії — захоплення Ленінграда, Москви, України і нафтових районів Кавказу, досягнення рубежів, звідки радянські літаки не зможуть завдати ударів по імперській території, а німецька авіація одержить можливість зруйнувати ще не захоплені об'єкти на Уралі, тобто лінія Астрахань — Волга — Архангельськ. Ішлося про два першочергових удари: на півдні — у напрямі Києва, з одночасною нейтралізацією району Одеси авіацією, і на півночі — через Прибалтику на Москву. Досягнення нафтоносних районів Баку відкладалася на пізніший час.

Проекти планів війни паралельно готувалися у штабі оперативного керівництва верховного командування вермахту, у генеральному штабі сухопутних військ, а також оперативними групами під орудою генералів Маркса і Зондерштерна. В основу планування лягли теоретичні погляди німецького командування щодо ведення бойових дій, які знайшли своє підтвердження в польській і французькій кампаніях. Суть їх зводилась до того, що війни повинні бути «тотальними», кампанії — «блискавичними», а операції — «стрімкими й рішучими». Основною формою операцій стратегічного та оперативного рівня вважалася глибока наступальна операція

з подальшим оточенням і знищенням великих угруповань противника, а основними способами її проведення — стрімке просування ударних з'єднань танкових та моторизованих військ за напрямками, що сходяться, і подальше знищення оточених військ ворога силами піхоти. Наступ танкових груп планувався з темпом 20 км, а польових армій — 15 км на добу.

Штабісти враховували особливості східноєвропейського театру воєнних дій, а також дані німецької розвідки щодо концентрації радянських військ у прикордонній смузі. Однією з важливих обставин була наявність Прип'ятських боліт, які поділяли театр на дві частини. Кращий (порівняно з південною) розвиток дорожньої мережі в північній частині надавав більше можливостей для маневру. Вважалося, що район на північ від Прип'ятських боліт більш насичений військами, а Дніпро і Західна Двіна можуть стати останнім рубежем, на якому зможуть закріпитися радянські армії. Необхідно було вжити всіх заходів, щоб не допустити їх подальшого відходу на схід, оточити і знищити.

Проекти Маркса і Зондерштерна, які передбачали завдання ударів на двох стратегічних напрямках, було відхилено. В основу остаточного варіанта плану, що спочатку йменувався «план Фріц» і був підписаний Гітлером 18 грудня 1940 р. як директива № 21, лягли пропозиції головного командування сухопутних військ і штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту, які були повідомлені Гітлерові на нараді 5 грудня 1940 р. генералом Гальдером. Їх суть зводилася до того, що одне потужне угруповання завдає удару з району Варшави на Москву (слід відзначити, що перший варіант плану оперативного відділу генерального штабу сухопутних військ передбачав завдання головного удару на південь від Прип'ятських боліт). Із трьох груп армій, призначених для війни, північна наступає на Ленінград, центральна — через Мінськ на Смоленськ і південна — на Київ. Кінцева мета — вихід до Волги й у район Архангельська. До східної кампанії передбачалось залучити 105 піхотних і 32 танкові та моторизовані дивізії. Можлива тривалість операцій — 8 тижнів.

Доповнюючи доповідь Гальдера Гітлер указав на необхідність перешкодити організованому відходу радянських військ, які мали бути оточені й розгромлені.

Директива № 21, як основний документ на війну з СРСР, стала відома під назвою «план Барбаросса». Перед збройними силами Третього райху ставилося завдання перемогти СРСР протягом однієї швидкоплинної кампанії. Основні сили радянської армії, дислоковані у західній частині СРСР, передбачалося знищити шляхом проведення сміливих операцій із глибоким просуванням танкових з'єднань та оточенням великих угруповань ворога; відхід боєздатних радянських частин углиб території Радянського Союзу не допускався. Надалі, швидко переслідуючи противника, слід було досягти лінії, від якої територія Німеччини була б недосяжною для радянської авіації. Кінцева мета кампанії полягала у виході на лінію Волга — Архангельськ і створенні тим самим умов у випадку потреби зруйнувати промислові центри на Уралі шляхом масованих авіанальотів. Завдання військово-повітряних сил Третього райху полягало в максимальній підтримці наземних військ, водночас не послаблюючи активних дій проти Великобританії.

Головні зусилля сухопутних військ зосереджувалися північніше від Прип'ятських боліт (на фронті 830 км), де планувалось розгорнути дві групи армій, а основного удару (у напрямі Мінськ — Москва) мала завдати група армій «Центр». Завдання групи армій «Південь», що наступала південніше від Прип'ятських боліт на фронті 1250 км, полягало в тому, щоби потужними ударами знищити радянські війська на території України, західніше Дніпра. Головний удар завдавався з району Любліна у напрямі на Київ. Другий, охоплюючий, удар планувався з території Румунії. У ході подальшого переслідування решток червоних армій планувалося швидко зайняти Донецький басейн.

Положення директиви № 21 були розгорнуті і конкретизовані в директиві про стратегічне зосередження і розгортання, виданій 31 січня 1941 р. головним командуванням сухопутних військ. У додатках до документа давалася оцінка радянській

армії станом на 1 січня 1941 р. Слід зазначити, що командування вермахту істотно помилялося у визначенні чисельності й угруповань супротивника. Зокрема, за даними німецької розвідки, на південь від Прип'ятських боліт могло перебувати до 48 радянських розрахункових дивізій. Насправді на території України тільки у прикордонних округах дислокувалося 70 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій, а з урахуванням двох повітрянодесантних корпусів, гарнізонів 14 укріпрайонів, окремих з'єднань та частин артилерії, спеціальних військ і військ НКВС тільки сухопутні сили прикордонних округів могли виставити до 95 розрахункових дивізій.

Із метою підготовки до війни німецьке командування вже з липня 1940 р. розпочало перегруповання військ. До кінця року на територію Польщі з Франції було передислоковано низку з'єднань загальною чисельністю близько 500 тис. чол. Основна передислокація німецьких військ відбувалася з лютого до червня 1941 р. п'ятьма ешелонами. До радянських кордонів направлялося 77% особового складу вермахту, 19 (із 21) танкових дивізій та всі моторизовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а з 18 червня дивізії першого ешелону почали займати позиції для наступу. Загалом до кінця 21 червня 1941 р. всі приготування було завершено.

На фронті від Влодави до гирла Дунаю була розгорнута група армій «Південь» (командувач — генерал-фельдмаршал Рундштедт) у складі 6-ї, 11-ї, 17-ї армій і 1-ї танкової групи вермахту, а також 3-ї й 4-ї румунських армій, угорського армійського корпусу. Загалом у групі армій налічувалося 57 дивізій (піхотних — 45, танкових — 5, моторизованих — 4, охоронних — 3) і 13 (піхотних — 6, моторизованих — 3, кавалерійських — 4) бригад. Із загального числа з'єднань 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими, 4 бригади — угорськими. У бойових частинах групи армій «Південь», що мала наступати на 1250-кілометровому фронті, нараховувалося 992 тис. чол. особового складу, 15 940 гармат і 725 танків (для порівняння: у групі армій «Центр», фронт наступу якої становив лише 500 км (від Голдапа до Влодави), було 820 тис. чол.,

14 390 гармат і 1765 танків — ще одне свідчення того, що на початку війни південний напрям не розглядався гітлерівським командуванням як основний)³.

Задум операції групи армій «Південь» полягав у тому, щоби, наступаючи сильним угрупованням у складі 1-ї танкової групи і 6-ї армії з рубежу Холм — Томашув, знищити радянські з'єднання на території України, стрімко вийти в район Києва, заволодіти дніпровськими переправами, танковими клинами просуватися далі на південний схід, створюючи передумови для продовження операції на Лівобережжі. 17-а армія мала прорвати оборону радянських військ північно-західніше Львова, вийти в район Вінниці й Бердичева, а далі, з огляду на обстановку, продовжувати наступ у південному чи південно-східному напрямі. До завдань 11-ї армії входило створювати видимість розгортання великих сил у північно-східній Румунії, сковаючи тим самим радянські війська, у міру розвитку подій перешкоджати відходу червоних армій із Правобережної України, завдавши удару в напрямі Могилів-Подільський — Вінниця. 3-я румунська армія діяла разом з 11-ю німецькою, а 4-а отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на фронті південніше Ясс і бути готовою просуватися на схід з метою окупації Бессарабії. Наступ групи армій «Південь» підтримував 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 машин).

Для боротьби в тилу радянських військ були підготовлені частини особливого призначення полку «Бранденбург-800», які мали здійснювати диверсії і сіяти паніку. Для нарощування сил у ході наступу створювався резерв головного командування сухопутних військ у складі 24 дивізій, із них 4 піхотні дивізії повинні були до 4 липня 1941 р. перейти у розпорядження командуючого групи армій «Південь».

На Чорному морі німецьких кораблів до початку війни не було. Румунські ВМС нараховували 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, підводний човен, 3 торпедні катери, 1 мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральників, усього — 29 одиниць.

1.2. Майбутня війна у планах радянського командування. Початок стратегічного розгортання військ на території України

Після окупації Польщі між двома силами, які прагнули до встановлення свого порядку у всьому світі, встановився спільний кордон. Підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад, таємних протоколів до нього про розподіл сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони між СРСР та нацистською Німеччиною лише відтермінувало початок війни. У другій половині 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції та німецькою окупацією майже всієї Західної Європи загроза воєнного нападу гітлерівської коаліції на СРСР різко зросла. Головна військова рада 21 листопада 1939 р., враховуючи зміни у воєнно-політичній ситуації в Європі, внесла суттєві зміни у плани військового будівництва на третю п'ятирічку (1938–1942 рр.). У середині 1940 р. був підготовлений перший варіант плану стратегічного розгортання, який у подальшому уточнювався й перероблявся⁴. Слід зазначити, що при плануванні підготовки і використання збройних сил, військово-політичне керівництво країни враховувало недостатній рівень боєздатності військ. Про це свідчать, зокрема, результати роботи комісії щодо прийому С. Тимошенко наркомату оборони СРСР від К. Ворошилова (травень 1940 р.)⁵.

Протягом вересня 1940 р. — травня 1941 р. у генеральному штабі розроблялися нові плани стратегічного розгортання збройних сил на випадок війни. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і РНК надійшли «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940–1941 рр.», підписані наркомом оборони маршалом С. Тимошенком та начальником генштабу генералом армії К. Мерецковим⁶.

У документі вказувалося, що політична обстановка робить реальною можливість збройного зіткнення. Найбільш імовірними супротивниками є: на заході — Німеччина, на сході — Японія. Війна на заході може втягнути у свою орбіту на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію. Оцінюючи плани противника, автори документа підкреслю-

вали, що генштаб не має перевіреної інформації з цього питання — усе ґрунтувалося на припущеннях.

Основним пропонувалося вважати фронт, що проходить вздовж західних кордонів СРСР, і де повинні бути зосереджені головні сили армії. Уважалося, що генерального удару буде завдано з району Східної Пруссії в напрямку на Мінськ. Одночасно передбачався удар із району Холм — Томашув — Ярослав на Дубно і Броди з метою виходу в тил львівському угрупованню радянських військ та оволодіння Західною Україною. На півдні очікувався перехід у наступ румунської армії, підтриманої німецькими дивізіями на жмеринському напрямі. Не виключався й інший варіант — завдання головного удару з району Сідлець — Люблін у напрямку на Київ, а допоміжного — зі Східної Пруссії. Перший варіант передбачав розгортання основних сил радянської армії на південь від Бреста, щоби відбити наступ, а потім ударом у напрямі на Люблін, Краків і далі на Бреслау відідрізати Німеччину від Балкан, позбавивши її ресурсів, та вплинути на держави цього регіону стосовно їх участі у війні.

5 жовтня 1940 р. документ обговорювався керівниками партії й уряду. Наркомун оборони було дано вказівки, відповідно до яких він і начальник генштабу 14 жовтня представили ЦК ВКП(б) доопрацьовані пропозиції. На відміну від доповідної записки від 18 вересня 1940 р. тепер указувалося на заході основне угруповання мати у складі Південно-Західного фронту. Розробку плану війни з Німеччиною передбачалося закінчити до 1 травня 1941 р.⁷ Паралельно з цим потрібно було прискорити здійснення ряду заходів щодо зміцнення збройних сил.

На західних кордонах СРСР передбачалося розгорнути чотири фронти — Північний, Північно-Західний, Західний і Південно-Західний, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, а також Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ї армії, яка включалась у Південно-Західний фронт. У складі цих фронтів планувалося розгорнути 189 дивізій і 2 бригади (понад 61% усіх з'єднань радянської армії), причому найсильніше угруповання військ створювалося у складі

Південно-Західного фронту (100 дивізій, у тому числі 20 танкових і 10 моторизованих). Крім того, у резерві головного командування планувалося тримати 16-у, 19-у і 22-у армії загальною чисельністю 32 дивізії. Дві з них (16-а і 19-а у складі 23 дивізій) розгорталися за Південно-Західним фронтом. Ще 19 дивізій розгорталося південніше Москви. Таким чином, із загальної кількості 240 дивізій, які планувалися для ведення бойових дій на заході, на південно-західний напрям призначалося 123 дивізії.

У подальшому ці положення неодноразово уточнювались, зокрема у розроблених у травні 1941 р. О. Василевським та М. Ватутіним «Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками». Усі основні документи того часу передбачали підготовку до ведення наступальних дій. Уважалося, що війна розпочнеться з відбиття удару противника. На початковій фазі радянська авіація мала запанувати в повітрі, завдаючи ударів по районах зосередження військ та стратегічних об'єктах у тилу ворога. Стрілецькі війська армій прикриття мали стримати агресора, а механізовані корпуси шляхом контрударів по основних угрупованнях — створити умови для переходу у рішучий наступ. Ворог мав бути розбитий на його ж території і малою кров'ю. Основним видом бойових дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і в глибину до 250 км з темпом наступу 10–15 км на добу⁸.

Важливими документами що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у війні з гітлерівською коаліцією з урахуванням змін державних кордонів СРСР на заході стали план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший, що одержав назву «План оборони державного кордону 1941 р.», був розроблений генеральним штабом із великим запізненням і лише на початку травня 1941 р. директивами народного комісара оборони доведений до командуючих військами округів (Київського — 5 травня, Одеського — 6 травня). Їм було наказано до 25 травня 1941 р. розробити нові плани оборони державного кордону і плани протиповітряної оборони.

Для цього у повному обсязі залучалися командуючий, начальник штабу і начальник оперативного відділу округу, а начальники родів військ і служб — у частині, що їх стосувалася.

Надіслані у прикордонні округи директиви НКО доводили до їх штабів такі завдання:

- не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного супротивника на територію СРСР;

- обороною укріплень по лінії державного кордону надійно прикрити відмобілізування, зосередження і розгортання військ прикордонних округів;

- протиповітряною обороною і діями авіації забезпечити нормальну роботу залізниць і зосередження військ округів;

- активними діями авіації завоювати повітря й ударами по основних залізничних вузлах, мостах та живій силі порушити й затримати зосередження і розгортання військ противника, не допустити викидання на територію округів повітряних десантів і диверсійних груп ворога.

В основу оборони пропонувалося покласти оборону укріпрайонів і польових фортспоруд уздовж лінії державного кордону. Оборона військ прикриття повинна була мати активний характер. Будь-які спроби противника прорвати фронт пропонувалося негайно ліквідувати контратаками корпусних і армійських резервів. У випадку прориву оборони великими мотомеханізованими з'єднаннями противника наказувалося використовувати механізовані корпуси, авіацію і протитанкові артилерійські бригади. За сприятливих умов усім військам, що обороняються, резервам армій і округів належало бути готовими, за вказівкою головного командування, до завдання стрімких ударів із метою розгрому угруповань супротивника, перенесення бойових дій на його територію і захоплення вигідних рубежів.

Кожному прикордонному округу визначалися кількість і склад районів прикриття, які становили собою смугу місцевості, оборона котрої повинна була здійснюватися силами загальновійськової армії (армії прикриття), а в окремих випадках — стрілецьким корпусом або частинами військово-морського флоту. Гарнізони укріпрайонів і прикордонних військ НКВД включа-

лися до складу відповідних районів прикриття і з початком бойових дій переходили в підпорядкування їх командування.

На підставі директив НКО в генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів було розроблено плани прикриття. Утім, зокрема, плани прикриття округів були отримані генеральним штабом 10–20 червня 1941 р. і наркомом оборони до початку війни затверджені так і не були.

«План оборони державного кордону 1941 р.» виходив із характеру театрів воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті, і потенціалу радянських військ. За планом прикриття в Київському особливому військовому окрузі на фронті 800 км розгорталися 5-а, 6-а, 26-а і 12-а армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й і 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ для оборони державного кордону від Липкан до гирла р. Дунай, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортав 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-у кавалерійську дивізію 2-го кавалерійського корпусу, усього 6 дивізій. Для оборони Кримського півострова призначався 9-й стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії. 18-й механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавдивізія), 116-у і 150-у стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командуючого округом залишалось управління 48-го стрілецького корпусу і 74-а стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема, одеською і севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони. У розпорядження головного командування виділялося три стрілецькі дивізії Київського округу, 2-й механізований корпус Одеського округу, а також 1-й, 2-й, 3-й, 4-й авіакорпуси й 18-а зокрема авіадивізія дальньої бомбардувальної авіації.

Ці війська на території України становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару противника, прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил. У першому ешелоні армій прикриття, безпосередньо на державному кордоні, належало розгорнути 26 дивізій. На важливих напрямках стрілецькі дивізії мали смуги 25–30 км по фронту і повинні були спиратися на укріплені райони, що зводилися вздовж лінії державного кордону. Глибина оперативної побудови армій прикриття забезпечувалася наявністю майже в кожній з них механізованих корпусів. Деякі армії мали, крім того, резерв з окремих стрілецьких дивізій. Усього у другій ешелони армій прикриття виділялося 19 дивізій. Вони повинні були розташовуватися в 25–75 км від державного кордону. Київський особливий військовий округ у безпосередньому підпорядкуванні мав найсильніші резерви у РСЧА: 15 стрілецьких, 8 танкових, 4 механізованих і 1 кавалерійську дивізії — це було втричі більше, ніж у другому за потужністю Західному особливому військовому окрузі. Для підтримки військ КОВО з повітря планувалось залучити 19 авіаційних дивізій.

Розподіл військ першого стратегічного ешелону по фронту, а також глибина їх ешелонування не були однаковими й залежали від важливості напрямів, що прикривалися, а також від географічних умов місцевості. Найсильніші угруповання створювалися на ковельсько-луцькому, львівському і чернівецькому напрямках (у Київському окрузі), бельцькому і кишинівському напрямках (в Одеському окрузі).

Оперативна побудова угруповання радянських військ на території України підпорядковувалася завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись відразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання військ зосереджувалося у Львівському виступі, водночас його фланги не були достатньо забезпечені. Передбачалося, що цей виступ відіграє велике значення для завдання контрударів й організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, вермахт уже завершував стратегічне зосередження поблизу кордонів СРСР, а інформація про це надходила як у штаби округів, так і в генеральний

штаб. Проте можливість раптових дій була зігнорована. Недосконалість «Плану оборони державного кордону 1941 р.» відзначалася вже у процесі його розробки, і деякі командуючі округів зверталися до наркомату оборони зі своїми пропозиціями. Так, військова рада Одеського округу у своїй доповіді від 20 червня 1941 р. наголошувала, що противник у смузі округу вже до 1 червня 1941 р. мав подвійну, а на окремих ділянках — потрійну перевагу в піхоті, артилерії і танках, найпотужніші угруповання зосередивши на ділянках Липкани — Ясси (до 12 дивізій) і Бирлад — Галац (до 8 дивізій). Автори доповіді припускали, що удар завдаватиметься у стик Київського й Одеського військових округів, причому найбільш потужно — на бельцькому напрямі, щоби найкоротшим шляхом вийти на рубіж р. Дністер, розвиваючи успіх у північному і північно-східному напрямках тилами Київського округу. Військрада Одеського округу просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу ОдВО вже в мирний час надати статус фронтового управління. Крім того, формулювалися пропозиції щодо проведення наступальної операції в Румунії на двох операційних напрямках. Передбачалося у взаємодії з чернівецькою армійською групою КОВО оточити та знищити румуно-німецькі війська в Буковині⁹. Не очікуючи затвердження цих пропозицій штаб ОдВО віддав вказівки командирам корпусів на відпрацювання своїх часткових планів початкового періоду війни¹⁰.

Пропозиції військової ради Одеського округу були прийняті до уваги і 21 червня постановою політбюро ЦК ВКП(б) утворювався Південний фронт. Однак формування його управління покладалося не на Одеський, а на Московський військовий округ. Таке рішення явно не відповідало обстановці. До складу Південного фронту вирішили включити, крім 9-ї армії і 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-у армію, управління якої виділяв Харківський округ. До 18-ї армії входили 17-й стрілецький корпус (96-а, 60-а, 164-а стрілецькі дивізії) і 16-й механізований корпус (15-а і 39-а танкові і 240-а моторизована дивізії) з 12-ї армії Київського округу.

На основі документа про стратегічне розгортання радянських збройних сил у лютому 1941 р. уряд затвердив план мо-

білізації, що одержав найменування «МП-41». У наступні місяці перед війною в нього були внесені деякі зміни й уточнення у зв'язку з формуванням повітрянодесантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони¹¹. Після затвердження плану генеральний штаб у березні 1941 р. направив до округів директиви з вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Термін їх відпрацювання на місцях обмежувався 1 травня 1941 р., а за рядом заходів — 20 липня. Отже, округи і війська до початку війни не зуміли ретельно відпрацювати весь комплекс питань, що стосувалися мобілізації, не кажучи вже про реальне її забезпечення матеріально-технічними засобами.

Велика увага приділялася підготовці театру воєнних дій — інженерному забезпеченню, будівництву укріплених районів. Протягом 1928–1937 рр. на території України вздовж старого державного кордону й у найближчій оперативній глибині було збудовано 5 укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), що мали довжину по фронту від 48 до 140 км і глибину — від 1 до 2 км. У кожному з них нараховувалось 107–400 фортифікаційних споруд. У 1938–1939 рр. розпочалося будівництво ще 5 нових укріплених районів (Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського і Кам'янець-Подільського), в яких було забетоновано 1028 споруд, проте дообладнання їх для установки озброєння не вдалося у зв'язку з переміщенням лінії державних кордонів.

У 1940–1941 рр. на новому західному кордоні почалося розраховане на кілька років будівництво 7 укріплених районів (Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського). Крім того, велися підготовчі роботи зі створення Чернівецького, Дунайського, Одеського та ряду інших УР, які будувалися за іншою схемою — у кожному з них передбачалося створення замість однієї двох укріплених смуг загальною глибиною 15–20 км. Смуги складалися з вузлів оборони, а останні — з опорних пунктів.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалося у квітні — червні 1941 р. До 10 червня було здійс-

нено призов 802 тис. чол. приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. на території України¹². Це стало, по суті справи, частковою прихованою мобілізацією, що дозволило поповнити ряд з'єднань і частин до штатів, близьких до воєнного часу. 4 червня була віддана директива про призов 38 тис. 550 чол. для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів. Однак мобілізація тільки особового складу не вирішувала завдання приведення з'єднань у повну боєздатність. Автотранспорт і кінський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

У травні — червні 1941 р. почалися перегрупування військ усередині прикордонних військових округів. Із Київського в Одеський округ передислокувалося управління 2-го кавалерійського корпусу. До складу Одеського округу для оборони Кримського півострова в період з 19 до 23 травня було спрямоване управління 9-го стрілецького корпусу і 106-а стрілецька дивізія з Північнокавказького округу, а також 32-а кавалерійська дивізія з Київського військового округу.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася передислокація частини сил військових округів на захід. У вихідні райони виводились війська другого стратегічного ешелону РСЧА. 13 травня 1941 р. генеральний штаб віддав ряд директив на висунення військ з округів: Уральського (22-а армія), Приволзького (21-а армія), Орловського (20-а армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північнокавказького (19-а армія) — на рубіж річок Західної Двіни та Дніпра. 22 травня — 1 червня почалося перекидання 16-ї армії із Забайкальського військового округу на територію Правобережної України. За директивами генштабу було визначено терміни зосередження військ у нових районах: 22-й армії — 2–3 липня; 21-й армії — 17 червня — 2 липня; 16-й армії — 15 червня — 10 липня; 19-й армії — 1–10 червня; 25-му стрілецькому корпусу — 11–13 червня. Відповідно до плану стратегічного розгортання тільки дві армії (20-а та 22-а) висувалися на західний напрям, решта зосереджувалась на території України. 19-а армія спрямовувалась у район Черкас й Білої Церкви; 16-а — Староколяснівська, Бердичева, Проскурова; 21-а — Чернігова й

Конотопа. Усього з внутрішніх округів на південно-західний напрям почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій¹³. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог щодо маскуванню, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

15 червня почалося висування військ із внутрішніх районів прикордонних округів ближче до державного кордону. Частина цих з'єднань перекидалася залізницею, а основна маса — похідним порядком, нічними переходами. Дивізії перших ешелонів армій прикриття було наказано залишити в колишніх районах. Зокрема, військовій раді Київського особливого військового округу 12 червня 1941 р. направлено директиву НКО №504205 сс із вимогами до 1 липня всі глибинні дивізії з управліннями корпусів, корпусними частинами перевести ближче до державного кордону в нові табори, прикордонні дивізії залишити на місці, маючи на увазі, що їх вихід до державного кордону, у разі потреби, може бути зроблений тільки за особливим наказом наркома. Усього перед війною почалося висування з внутрішніх районів прикордонних округів 32 дивізій, із них устигли зосередитися на нових місцях 4–5 дивізій.

Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, із 27 травня — розпочати будівництво КП фронтів, із 14 червня ОдВО виділив зі свого складу і направив у Тирасполь армійське управління, з 19 червня з управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту та направлялось у Тарнопіль (Тернопіль)¹⁴.

У результаті заходів, проведених у травні — червні 1941 р. зі збільшення чисельності з'єднань та частин, а також передислокації сил, угруповання радянських військ у прикордонних округах на території України станом на 21 червня 1941 р. набуло такого вигляду. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Загони мали 1–3 тис. чол. особового складу й охороняли ділянки державного кордону завдовжки 140–160 км. На озброєнні прикордонного загону зазвичай перебувало 60–90 ручних, 32–48 станкових кулеметів, 40–50 50-мм мінометів. Артилерії вони не мали. У Київському особ-

ливому та Одеському військових округах дислокувалося відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих та кавалерійських дивізій; 14 УР; 2 повітрянодесантні корпуси; 24 окремих з'єднання та частини артилерії РГК. Тут було зосереджено 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ із повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія (в тому числі 36-а винищувальна авіаційна дивізія ППО країни) у складі 3472 справних літаків. Крім того, зі складу військ ППО для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по одному — на прикриття Одеси і Кривого Рога. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів, бригади ППО — Дрогобич та Одесу, окремий артполк ППО — Дніпропетровськ, окремі дивізіони — інші важливі державні та військові об'єкти. Військово-морські сили складались із Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій¹⁵.

Телеграма на приведення в бойову готовність системи ППО, частин і з'єднань військових округів, флотів і флотилій була відправлена з Москви в 00.30 22 червня 1941 р. Війська прикриття були підняті по тривозі, однак вийти у призначені райони здебільшого не встигли, авіація також не змогла вчасно розосередитися по польових аеродромах.

У Київському особливому військовому окрузі (командуючий — генерал-полковник М. Кирпонос) усі війська, призначені в перший і другий ешелони армій прикриття, перебували в місцях постійної дислокації. Стрілецькі корпуси, які за планом прикриття входили до складу резерву округу, висувалися у свої райони і знаходилися в 100–250 км від державного кордону. На марші перебували: 31-й стрілецький корпус (193-я, 195-а, 200-а стрілецькі дивізії), 36-й стрілецький корпус (140-а, 146-а, 228-а стрілецькі дивізії), 37-й стрілецький корпус (80-а, 139-а, 141-а стрілецькі дивізії), 55-й стрілецький корпус (130-а, 169-а, 189-а стрілецькі дивізії). Замість призначеного 7-го стрілецького корпусу до складу 12-ї армії прибував 49-й стрілецький корпус — як залізницею (190-а, 197-а стрілецькі дивізії), так і похідним порядком (199-а стрілецька дивізія).

В Одеському військовому окрузі (командуючий — генерал-полковник Я. Черевиченко) усі війська прикриття перебували

в пунктах дислокації мирного часу. У район Флорешти — Рибниця 14 червня похідним порядком прибув 48-й стрілецький корпус (30-а, 74-а стрілецькі дивізії). На Кримському півострові до 5 червня зосередилися управління 9-го стрілецького корпусу, 106-а стрілецька і 32-а кавалерійська дивізії.

70 дивізій, які входили до складу Київського та Одеського прикордонних округів і становили перший стратегічний ешелон, не завершили розгортання і були роззосереджені на фронті до 1250 км і в глибину до 400 км. Війська першого ешелону армій прикриття (25 дивізій) перебували в пунктах постійної дислокації й у таборах на відстані 5–50 км від державного кордону. Безпосередньо на кордоні знаходилися прикордонні війська, окремі підрозділи стрілецьких дивізій, висунуті для ведення оборонних робіт і спостереження, а також гарнізони прикордонних укріплених районів. За дивізіями перших ешелонів, на відстані 50–100 км від державного кордону, перебували механізовані і стрілецькі війська других ешелонів армій прикриття (всього 20 дивізій). Третій оперативний ешелон (35 дивізій) складався з механізованих і стрілецьких корпусів, призначених у резерв округів. Велика частина військ цього ешелону знаходилася на марші за 150–400 км від державного кордону. Зосередження найбільш потужного угруповання військ у третьому ешелоні КОВО (28 дивізій, у тому числі 12 танкових і механізованих), відповідно до положень радянського воєнного мистецтва, призначалося для ведення наступальних дій із метою розгрому ворога на чужій території. Таке угруповання не забезпечувало міцної оборони державного кордону, прикриття мобілізації і розгортання збройних сил. Більш того, це спричинило розрізненість зусиль, адже противник мав можливість спочатку завдати поразки дивізіям, розташованим поблизу кордону, потім вступити в бій із другим ешелonom армій прикриття, а після цього, прорвавшись у глибину, розгромити резерви округів.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території України становили з'єднання та частини 16-ї, 19-ї й 21-ї армій (усього 21 дивізія). До початку війни 9 дивізій цього ешелону вже зосередилися у призначених для них районах, ще 12 — здійснювали перегрупування.

Авіація прикордонних округів базувалася на постійних та оперативних аеродромах: армійська — у смузі 100–150 км, фронтова — 300–500 км, авіація головного командування — 600–900 км від державного кордону. Привертає увагу той факт, що передові частини армійської авіації базувалися надто близько від кордону. Так, авіація ОдВО до початку війни майже повністю була перебазована на оперативні аеродроми, під час першого авіаудару німців було пошкоджено лише 12 літаків¹⁶.

На Чорноморському флоті (командуючий — віце-адмірал Ф. Олександрович) оперативна готовність №1 була оголошена о 01.15 22 червня 1941 р. У своїй головній базі, Севастополі, ЧФ мав 1 лінкор, 5 крейсерів, 2 лідера, 10 міноносців, 2 сторожових кораблі, 1 підводний мінний загороджувач, 9 тральників, 14 малих мисливців, 40 торпедних катерів, 21 підводний човен. Там же в ремонті перебували 14 субмарин. В Одесі базувалися 1 крейсер (застарілий, використовувався як навчальний корабель), 4 канонерські човни, 4 малих мисливці, 2 тральники. У портах Очакова — 28 торпедних катерів, Новоросійська — 4 малих мисливці і 2 підводні човни, Батумі — 2 есмінці. У Миколаєва на поточному ремонті перебували 1 лідер, 1 есмінець і 4 підводні човни. Значна частина берегової артилерії розміщувалася на підступах до Севастополя і одеської та керченської військово-морських баз. ВПС флоту базувалися головним чином на аеродромах Кримського півострова, частково в районі Одеси.

Дунайська флотилія була приведена в бойову готовність до 02.22 22 червня 1941 р. Вона майже цілком базувалася в головному пункті — Ізмаїл, а також в Рені, Кілії. Там перебувало 5 моніторів, 1 мінний загороджувач, 22 бронекатери, 7 катерів-тральників, 6 глісерів, 1 штабний корабель. Пінська флотилія у своїй головній базі — Пінську до початку війни мала 5 моніторів, 2 канонерські човни, 4 плавучі батареї, 14 бронекатерів, 6 глісерів, а в районі Києва — 2 монітори, 2 канонерські човни, 3 плавучі батареї і 6 бронекатерів.

Таким чином, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил і засобів сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

70-ти стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19-ти прикордонним загонам та 4-м полкам НКВС, 14-ти укріпрайонам, 2-м повітрянодесантним корпусам, 24-м окремим з'єднанням і частинам артилерії РКЗ з радянської сторони протистояло 57 дивізій і 13 бригад — з боку гітлерівської коаліції (1,7 : 1);

у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановане виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1);

у бойових з'єднаннях і частинах РСЧА першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу; їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 машин румунських ВПС (3,3 : 1), 232 бойових кораблі Чорноморського флоту та річкових флотилій на території України проти 29 кораблів румунських ВМС (8 : 1)¹⁷.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі німецького стратегічного плану щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового і могутнього першого удару з метою швидкого розгрому і знищення головних сил РСЧА у смузі між кордоном та річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углуб країни для захоплення найважливіших політичних і промислово-економічних центрів. Відповідно до задуму поблизу західних кордонів СРСР було розгорнуто головні сили вермахту, а також армії союзників Німеччини. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для завдання масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля концентрувалися у смузі групи армій «Центр». Відповідно до задуму військово-політичного керівництва, південний або український напрям у початковий період війни був важливим, проте не головним. Розраховуючи на

швидкий розгром головних сил РСЧА, німецьке командування виходило з невірних даних про угруповання радянських військ.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником керівництво СРСР докладало зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової війни було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків та 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізовано систему ППО, проводилась активна підготовка театрів воєнних дій. Основні сили РСЧА зосереджувалися на заході країни і не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали у тому, що після відбиття наступу противника він мав бути розгромлений у ході стратегічного наступу на чужій території з невеликими втратами. На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрям головним, зосередивши тут основні ударні угруповання.

Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися у СРСР у травні 1941 р. — під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання збройних сил, із середини травня починається передислокація армій другого стратегічного ешелону, а з середини червня — дивізій першого стратегічного ешелону у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було завершено. Понад 35% з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували на марші. З'єднання і частини прикордонних округів до початку війни не були цілком відмобілізовані й не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки і транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існував ряд суттєвих прогалин, унаслідок яких РСЧА фактично зазнала поразки на початковому періоді війни. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що в генеральному штабі основні зусилля спрямовувалися на розробку одного лише варіанту дій військ із початком війни, а саме — наступального, хоча і цей план до кінця

відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного, варіанта, то про його розробку навіть не йшлося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» був не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил.

Відповідно до поглядів, покладених в основу «Плану оборони державного кордону 1941 р.», уважалося, що війська армій прикриття у ході прикордонних боїв зуміють зупинити противника, забезпечать відмобілізування і зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого буде створено умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною — програвалися лише контрудари по противнику, що прорвався, і перехід у наступ із перенесенням бойових дій на чужу територію.

Аналіз «Плану оборони державного кордону 1941 р.» показує, що угруповання військ західних прикордонних округів неповною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Основну масу військ найбільш сильних Західного і Київського особливих військових округів планувалося розгорнути у Білостоцькому і Львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східнопруському і люблінсько-варшавському напрямках. Проте напрями, де були ймовірними головні удари противника, з радянської сторони прикривалися недостатньо.

Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення із приведенням військ у бойову готовність. Армії прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах. Їх висування в умовах бойових дій призвело до невинуватено величезних втрат. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невігідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

2. ВОЄННІ ДІЇ У ХОДІ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІЙСЬКАМИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ (22.06.41–27.07.42)

2.1. Прикордонна битва (22.06.41–6.07.41)

У передсвітанкову пору 22 червня 1941 р. світ ще не знав про початок найкривавішої з усіх воєн, а на українських теренах уже лилася кров. Бомбардувальники люфтваффе завдали ударів по Житомиру, Києву, Одесі, Севастополю та інших містах. Загальна глибина дій авіації сягала 300–400 км.

У перший день війни відповідно до указу президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» на всій території УРСР запроваджувався правовий режим воєнного стану, функції органів державної адміністрації з організації оборони передавалися військовій владі. З 23 червня оголошувалася мобілізація.

У результаті хибної оцінки обстановки головна військова рада 22 червня віддала директиви № 2 та № 3, які вимагали наступальних дій. Військам Південно-Західного фронту було наказано силами 5-ї і 6-ї армій, не менше п'яти механізованих корпусів, і всією авіацією фронту за підтримки авіації головного командування завдати ударів на Люблін по напрямках, що сходяться, оточити і знищити наступаюче угруповання противника і до кінця дня 24 червня опанувати районом Любліна. 9-а армія одержала завдання прикривати державний кордон у своїй смузі і не допускати вторгнення противника на радянську територію¹⁸. У дію приводився механізм стратегічної наступальної операції, проте реалізувати заплановане не вдалося. Зустрічна битва, яка розгорнулася у прикордонних областях, була цілковито програна радянською стороною. Проте війська Південно-Західного фронту, маючи найбільшу чисельно-якісну перевагу над противником на всьому радянсько-німецькому фронті, вчинили найзапекліший опір. Тут не допустили оточення та розгрому основних сил, як це сталося на Західному фронті. Війська Південно-Західного фронту вели кровопролитні бої з головними силами групи армій «Південь». Контрудари 15-го і 8-го механі-

зованих корпусів у районі Бродів зупинили противника і полегшили відхід 6-ї, 26-ї і 12-ї армій зі Львівсько-Перемишлянського виступу. 25 червня в районі Рівного завдали контрударів по противнику 9-ї і 19-ї механізовані корпуси, що затримало його на рівненському напрямі до 7 липня¹⁹.

Для керівництва збройними силами СРСР у воєнний час рішенням ЦК ВКП(б) і уряду 23 червня було створено Ставку Головного Командування під головуванням маршала С. Тимошенка. 30 червня 1941 р. спільною постановою президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) був створений Державний комітет оборони, в якому зосереджувалася вся повнота влади у країні²⁰.

25 червня головне командування радянських збройних сил переконалося, що війська першого стратегічного ешелону не зможуть зупинити просування противника й, тим більше, завдати відповідного удару та перенести бойові дії на ворожу територію. Життя поставило нове завдання — шляхом проведення оборонних операцій знекровити ворога та створити умови для контрнаступу. 26 червня командувач Південно-Західного фронту отримав директиву на підготовку оборони по рубежу старого державного кордону. Організований відхід військ загальновійськових армій на вказаний рубіж мали забезпечити контрудари механізованих корпусів по головному ударному угрупованню групи армій «Південь». Ураховуючи більш стійке становище на південно-західному напрямі і катастрофічне на західному 19-а й 16-а армії другого стратегічного ешелону, які завершували розгортання на території України, були перекинуті в Білорусію.

30 червня на основі директиви Ставки був відданий бойовий наказ командуючого військами Південно-Західного фронту № 0027²¹ про організований відхід військ із метою підготовки і здійснення з 9 липня оборони по рубежу укріпрайонів старого держкордону. Проміжну лінію відходу Сарни — Острог — Чортків — Коломия — Берегомет було наказано утримувати до 6 липня. З цього ж часу мав розпочатися відхід правого крила Південного фронту на рубіж р. Дністер²².

У той час, як на напрямку головного удару противника прикордонна битва завершувалася, у смузі Південного фронту ру-

мунські війська, що очікували завершення розгортання німецької 11-ї армії, вели розвідку боєм із метою захоплення плацдармів на східному березі р. Прут. Відсутність тут у червні великомасштабних бойових дій дозволила радянському командуванню підготуватися до відбиття вторгнення головних сил, зустрівши наступ, що розпочався 2 липня, більш організовано. Головний удар противника, який наступав у загальному напрямку на Могилів-Подільський і Жмеринку, прийняла на себе 9-а армія. 3 липня противнику вдалося захопити плацдарми на лівому березі р. Прут у районі Ясс, звідки він розгорнув наступ на північний схід і за шість днів просунувся на 60 км. Темп і глибина наступу німецьких і румунських військ на моголів-подільському напрямку в порівнянні з іншими ділянками фронту були невисокими²³.

Проте становище військ Південно-Західного та Південного фронтів значно погіршилося. Відсутність взаємодії між військами 5-ї й 6-ї армій послабила стик між ними. Противник кинув у напрямку на Острог два моторизованих корпуси. Спроба командування Південно-Західного фронту прикрити цей напрямок силами двох дивізій 7-го стрілецького корпусу, перегрупованого з Південного фронту, зазімнилася і була невдалою. Військам Південно-Західного фронту реалізувати задум на відхід та організацію оборонної операції по лінії старого кордону в повній мірі не вдалось. Німецькі сили, продовжуючи завдавати головного удару у напрямку Рівне — Житомир — Київ і Тарнопіль — Проскурів — Вінниця, з 1 по 9 липня здолали опір радянських військ у Шепетівському, Ізяславському, Старокосятинівському, Проскурівському УР першої смуги та Новоград-Волинському УР другої смуги. До 9 липня з'єднання та частини Південно-Західного фронту відступили на рубіж: Коростенський УР, на схід від Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський укріпрайони. Війська правого крила Південного фронту до цього часу вели оборонні дії на фронті Кам'янець-Подільський — Могилів-Подільський — західніше Кишинева. Лівofлангові дивізії 9-ї армії, взаємодіючи з Дунайською військовою флотилією, продовжували оборону рубежів по рр. Прут і Дунай²⁴.

Радянські війська боролися в умовах, коли німецьке командування захопило ініціативу, а авіація противника панувала в повітрі. У таких умовах управляти військами було неймовірно складно. Наслідком прикордонної битви став відхід військ Південно-Західного фронту на глибину до 250–300 км. РСЧА, маючи кількісну та якісну перевагу, не змогла зупинити вторгнення, розгромити ударні угруповання противника, перенісши бойові дії на його територію — вона зазнала поразки й залишила Західну Україну. Передові загони німецьких військ 11 липня вийшли на підступи до Києва. Втрати радянської сторони у прикордонній битві на території Західної України становили: безповоротні — понад 172 тис. чол., санітарні — близько 70 тис. чол., середньодобові — більше 16 тис. чол.²⁵ Крім того, було втрачено 4381 танк, 5806 гармат і мінометів, 1218 бойових літаків. І все-таки задум противника оточити та знищити головні сили Південно-Західного фронту був зірваний. Завдання, що визначалися планом «Барбаросса» перед групою армій «Південь», повною мірою виконані не були. Подальші події на фронті засвідчать крах сподівань Гітлера на перемогу у блискавичній війні проти СРСР²⁶.

2.2. Оборонні операції (бойові дії) військ Південно-Західного напрямку на території Правобережної України (10.07.41 — кінець серпня 1941)

Із метою покращення управління військами 9 липня було створене управління Південно-Західного напрямку, якому підпорядкували Південно-Західний та Південний фронти. Головнокомандувачем Південно-Західного напрямку став маршал С. Будьонний, членом військової ради — М. Хрущов.

На Південно-Західному напрямі, на відміну від Західного, до 10 липня гітлерівському командуванню розгромити основні сили радянських військ не вдалось. Якщо на території Білорусії у цей час було повністю розбито 24 радянські дивізії, то в Україні — всього 4. Проте ситуація залишалась складною, стабільного фронту оборони не було. У смузі Південно-Західного фронту діяли 6-а, 17-а армії і 1-а танкова група противника. Проти Південного фронту наступали 11-а німецька, 3-я і 4-а румунські

армії, 8-й угорський армійський корпус. Війська 5-ї армії Південно-Західного фронту, завдаючи контрударів, відходили напрямом на Коростенський укріплений район. 6-а армія вела запеклі бої в районі Бердичева, а 26-а і 12-а — у районі Вінниці. Війська Південного фронту (18-а і 9-а армії) оборонялися на лівому березі Дністра²⁷.

Головні сили німецької 1-ї танкової групи, яка наступала на житомирсько-київському напрямі, були skutі контрударами 5-ї і 6-ї армій і можливостей для помітного просування у цей час не мали. Однак у міру підходу піхотних дивізій противника все більше назривала загроза глибокого охоплення армій центра і лівого крила Південно-Західного фронту (6-ї, 12-ї армій), що діяли на рубежі Бердичів — Летичів — Ялтушків.

Із метою створення глибокої оборони на південно-західному напрямі Ставка зосереджувала війська в районі на південь від Києва, що у середині липня були об'єднані управлінням 26-ї армії, яке перемістилось у район Канева з-під Вінниці. Війська першого складу цієї армії були передані 12-й армії, а управління 26-ї об'єднало на рубежі р. Дніпро від Києва до Черкас нові стрілецькі дивізії і залишки 6-го стрілецького та 5-го кавалерійського корпусів, що сюди відійшли.

Співвідношення сил та засобів на території України у середині липня було таким: 72 німецьких проти 86 радянських дивізій (1 : 1,2); відповідно 410 проти 1500 танків (1 : 3,6); 1150 проти 750 літаків (1,5 : 1). Проте, слід мати на увазі, що на цей час радянська війська зазнали значних втрат, дивізії були укомплектовані у середньому на 50%, загальна чисельність особового складу в них становила близько 600 тис. чол., а у гітлерівців — 1070 тис. (1 : 1,8). У ході відступу радянські війська втратили значну частину артилерійського озброєння і на середину липня мали 9200 гармат і мінометів проти 16 500 противника (1 : 1,8). Основна маса танків (близько 1000) перебували у військах Південного фронту, тоді, як більшість німецьких танкових з'єднань діяли в районі Бердичева²⁸.

Після перших двох тижнів війни, відповідно до уточнених завдань, група армій «Південь» частиною сил продовжувала наступ на київському напрямі, а головними силами здійснювала

операцію з метою оточення радянських військ на Правобережжі Дніпра. За умови виконання цих завдань гітлерівське командування планувало проведення подальших операцій у такий спосіб. Після виходу в район Смоленська групі армій «Центр» належало продовжувати наступ на Москву тільки піхотними з'єднаннями. 2-гу танкову групу передбачалося направити для підтримки наступу групи армій «Південь» із метою виходу в тил київському угрупованню радянських військ²⁹.

У середині липня війська Південно-Західного фронту завдали кілька контрударів по 6-й німецькій армії і 1-й танковій групі, але ліквідувати розрив, що утворився між своїми 5-ю і 6-ю арміями, не змогли. З метою створення більш вигідного угруповання військ Ставка наказала до 21 липня відвести війська 6-ї, 12-ї, 18-ї і 9-ї армій на рубіж Біла Церква — Гайсин — Кам'янка — нижня течія р. Дністер. Одночасно командуючому фронтом наказувалося завдати удару у фланг угруповання противника, що діяло проти 6-ї армії, а командуючому Південним фронтом — створити сильну групу фронтових резервів у районі Умані у складі 18-го і 2-го механізованих корпусів, в яких нараховувалося 900 танків, і двох стрілецьких дивізій із метою організації контрударів (директиви Ставки ВГК Південному фронту б/н від 17.07.41 р. і Південно-Західному фронту № 00411 від 18.07.1941 р.)³⁰.

Головну роль в операції з оточення радянських військ на захід від Дніпра відігравали 1-а танкова група і 17-а армія з північного напрямку, а з півдня — 11-а армія. Для забезпечення відведення військ 6-ї і 12-ї армій на тиллові рубежі 26-а армія у другій половині липня завдала ряд контрударів із району південніше Києва. Проте командуючий Південним фронтом не зміг виконати наказ Ставки про створення фронтового резерву. Механізовані корпуси при зосередженні в районі Умані розтяглися на марші і зазнали великих втрат від авіації противника. Крім того, у зв'язку з проривом противника командування фронту було змушене розгорнути 18-й механізований корпус у стику між 12-ю і 18-ю арміями³¹.

21 липня 2-й мехкорпус завдав контрудару по противнику, що прорвався до Умані, і відкинув його. Однак унаслідок виходу військ 11-ї німецької армії в район Балти виникла загроза

глибокого охоплення військ 6-ї і 12-ї армій з півдня. Тому Ставка затвердила рішення військової ради Південно-Західного напрямку на негайне відведення цих армій на рубіж Тальне — Христинівка та підпорядкування їх командуючому Південним фронтом (директива № 00509 від 25.07.1941 р.)³². До кінця липня 6-а і 12-а армії відійшли на зазначений рубіж, але їх стан у зв'язку з великими втратами, переважною особового складу і безупинним тиском противника залишався винятково важким. До того ж управління військами було незадовільним через погану організацію зв'язку.

Під час відходу військ між фронтами утворився розрив. Щоб не дати можливості противнику розвинути удар на стику фронтів, Ставка наказала головнокомандуючому Південно-Західним напрямком відвести армії правого крила Південного фронту на рубіж Шпола — Тернівка — Рибниця і там міцно закріпитися. Одночасно пропонувалося створити сильну групу резервів у районі Черкаси — Кіровоград — Кременчук і підготувати удар у загальному напрямі Черкаси — Вінниця (директива Ставки ВГК № 00565 від 28.07.1941 р.)³³. Однак і цю директиву військам Південного фронту виконати не вдалося. 2 серпня з'єднання 1-ї танкової групи противника вийшли в район Первомайська і перерізали шляхи відходу на схід 6-ї і 12-ї та частково 18-ї армій. У цей же час 17-а німецька армія охопила їх із півдня. Бої радянських частин в оточенні тривали до 7 серпня. Були знищені управління двох армій, семи корпусів, перестало існувати 20 радянських дивізій. Близько 103 тис. військовослужбовців потрапило в полон, трофеї вермахту становили 300 танків і 800 гармат³⁴.

Вихід противника в район Первомайська створив загрозу охоплення інших військ Південного фронту. З огляду на це головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку звернувся у Ставку з проханням про відведення військ Південного фронту за р. Інгул. Ставка його відхилила, наказавши до 10 серпня відвести війська на рубіж: східний берег Дністровського лиману до Біляївки, далі на північний схід через Березівку, Вознесенськ, Кіровоград, Чигирин. Однак, не зумівши зупинити противника на жодному із зазначених рубе-

жив, війська Південного фронту у складних умовах змушені були відходити. 18-а і 9-а армії до 19 серпня переправилися через Дніпро на ділянці Нікополь — Херсон, утримуючи на правому березі плацдарми в районах Каховки і Херсона.

Для створення стійкої оборони на рубежі Дніпра Ставка підсилила війська Південно-Західного напрямку щойно сформованими 19 стрілецькими і 5 кавалерійськими дивізіями. Ці з'єднання не були повністю озброєні та укомплектовані. Вісім стрілецьких і дві кавалерійські дивізії передавалися Південно-Західному фронту та пішли на посилення 37-ї армії, що об'єднала всі війська, які діяли в районі Києва, а також на формування 38-ї армії, що розгорталася по лівому березі Дніпра. Південному фронту виділялося 9 стрілецьких і 3 кавалерійські дивізії. Розпорядженням його командуючого у районі Дніпропетровська розпочалося формування резервної армії на базі управління Одеського військового округу, яке так і не вдалось завершити. Згодом її дивізії були передані до складу відновлених 6-ї та 12-ї армій. У резерв головнокомандувача Південно-Західним напрямком виділялися дві стрілецькі дивізії.

19 серпня у зв'язку із ситуацією, що склалася на території України, і з огляду на відхід військ Центрального фронту на гомельському і стародубському напрямках, Ставка поставила військам Південно-Західного напрямку завдання: обороняти рубіж р. Дніпро від Лоева до гирла, міцно утримуючи на правому березі Київський і Дніпропетровський укріплені райони та прикриваючи з суші і повітря Лівобережну Україну, Донбас і Північний Кавказ. 5-у армію було наказано відвести з Коростенського укріпрайону за Дніпро, на північ від Києва (директива Ставки ВГК № 001084 від 19.08.1941 р.)³⁵.

Наприкінці серпня, після відходу військ Південно-Західного напрямку за р. Дніпро, закінчилася оборонна операція на Правобережній Україні. Зазнавши великих втрат у людях і техніці, радянські війська змушені були залишити всю Правобережну Україну. У ході запеклих боїв німці також зазнали значних втрат. В обстановці, що склалася, командування вермахту було змушене переглянути плани подальших дій. Розрахунок Гітлера на «блискавичну війну» не справджувався.

2.3. Оборона Києва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки

Противник, змушений під ударами радянських військ перейти до оборони на головному, західному, напрямі, прагнув усіляко посилити натиск на північно- і південно-західному напрямках. У директиві верховного командування вермахту від 21 серпня найближчі цілі були сформульовані так: «Найголовнішим завданням до приходу зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів по р. Донець і позбавлення росіян можливості одержувати нафту з Кавказу». Далі вказувалося, що сприятлива оперативна обстановка, яка склалася в результаті досягнення лінії Гомель — Почеп, повинна бути негайно використана для ... операції суміжними флангами груп армій «Південь» і «Центр» по напрямках, що сходяться, із метою оточення та знищення основних сил Південно-Західного фронту»³⁶.

У ході бойових дій у серпні на стику двох стратегічних напрямків — західного і південно-західного — відбувся зсув значних сил групи армій «Центр» до півдня. У зв'язку з цим угруповання противника на південно-західному напрямку збільшилося. Тут до 1 вересня діяли 104 дивізії, у тому числі 20 танкових і моторизованих із 206 дивізій, що перебували на радянсько-німецькому фронті (у групі армій «Південь» — 85 дивізій та у 2-й польовій армії і 2-й танковій групі групи армій «Центр» — 19 дивізій). Для наступу на Лівобережній Україні наприкінці серпня противник направив 7 тис. тонн боєприпасів, з яких 5 тис. тонн раніше призначалися для групи армій «Центр»³⁷.

Правильно оцінити ці кардинальні зміни в оперативно-стратегічній обстановці радянське керівництво не змогло. У той час, коли противник спланував головний удар на південній ділянці фронту, Москва продовжувала вважати, що в найближчій перспективі основні події мають розгортатися у центрі, саме на московському напрямку.

Наприкінці серпня на північ від Шостки вели бойові дії війська Брянського фронту (50-а, 3-я і 13-а армії — до 30 дивізій); далі по річках Десна і Дніпро до Переволочної — війська Пів-

денно-Західного фронту (40-а, 21-а, 5-а, 37-а, 26-а і 38-а армії); від Переволочної до устя Дніпра — з'єднання Південного фронту (18-а, 9-а і відновлені 6-а і 12-а армії). Війська Приморської армії і Чорноморського флоту продовжували оборону Одеси. Усього на Південно-Західному напрямі (Південно-Західний, Південний фронти, Приморська окрема армія) нараховувалося 92 малочисельні і слабо озброєні дивізії (у цю кількість входять 13 дивізій 21-ї армії Брянського фронту, які в перших числах вересня були перепідпорядковані Південно-Західному фронту).

Особлива сторінка в оперативно-стратегічних планах радянського командування та бойових дій 1941 р. на території України — *Київська стратегічна оборонна операція 1941 р.* Південно-Західному фронту ще 19 серпня Ставкою ВГК було поставлене завдання: відвести війська, крім гарнізону Київського УР (37-а армія), за р. Дніпро й, обороняючись по Дніпру від Лоева до Переволочної, будь-що утримати Київ, міцно прикривши напрямом на Чернігів, Конотоп і Харків (директива № 001084 від 19.08.1941 р.)³⁸. Для прикриття ділянки між Брянським та Південно-Західним фронтами на рубіж р. Десни від Коропа до Чернігова висувалася нещодавно сформована 40-а армія. Хоча німецькі війська вже почали перегрупування для охоплення Києва з півночі та півдня, а безпосередньо на київському напрямі велися бойові дії середньої інтенсивності, керівництво Південно-Західного напрямку та фронту, прагнучи до безумовного виконання вказівок Сталіна, зосереджувало основні зусилля саме на обороні міста. Саме тут було зосереджено найбільш боєздатні війська, тоді, як на флангах на широких смугах займали оборону ослаблені 40-а і 38-а армії (37-а і 38-а армії були сформовані до 10 серпня; 40-а — наприкінці серпня 1941 р.).

2-а танкова група противника, що просунулася у другій половині серпня до Стародуба, створила реальну загрозу прориву в тил Південно-Західного фронту. Дії військ Брянського фронту проти 2-ї танкової групи успіху не мали. У зв'язку з цим 30 серпня Ставка поставила перед цим фронтом нове завдання на проведення контрнаступальної операції³⁹. Основні сили фронту — 3-я і 13-а армії у взаємодії з 21-ю армією — повинні були розгромити угруповання противника в районі

Стародуб — Семенівка — Новгород-Сіверський — Трубчевськ. Одночасно було наказано силами чотирьох дивізій 50-ї армії наступати у взаємодії з 43-ї армією Резервного фронту на Рославль. Таким чином, головна роль у розгромі 2-ї німецької танкової групи відводилася Брянському фронту (директива Ставки ВГК № 001428 від 30.08.1941 р.)⁴⁰.

Із метою забезпечення успіху фронту Ставка ВГК зосередила в його смузі, крім фронтової авіації, військово-повітряні сили Резервного фронту, частини далекої бомбардувальної авіації і 1-у резервну авіаційну групу, всього 464 літака. У період 29–31 серпня вони мали здійснити повітряну операцію з розгрому 2-ї танкової групи в районі Почеп — Стародуб — Шостка (план повітряної операції затвердив Сталін 27.08.1941 р.). До 30 серпня Брянський фронт мав у своєму складі 24 стрілецькі, 4 кавалерійські, 2 танкові дивізії і 2 танкові бригади, частини підсилення. У них нараховувалося близько 190 тис. чол., до 1600 гармат і мінометів і близько 250 танків. Із 30 дивізій 19 були сформовані до війни, інші — у воєнний час. До початку наступу Брянського фронту його трьом арміям протистояли 9 дивізій противника, що нараховували близько 100 тис. чол., 1500 гармат і мінометів і 350 танків⁴¹.

Командування Брянського фронту, незважаючи на загальну перевагу в людях, рівність в артилерії і наявність, хоча і в недостатній кількості, танкових частин (за кількістю танків фронт поступався противнику в 1,4 рази), не створило на пряму головного удару необхідної переваги у силах і засобах. Наступ військ фронту наприкінці серпня — на початку вересня не мав успіху. Наступальні дії Брянського фронту скував лише один німецький моторизований корпус 2-ї танкової групи. Інші сили групи, а також 2-ї армії продовжували наступати в південному напрямі. Невиконання Брянським фронтом бойового завдання призвело до того, що 2-а танкова група на початку вересня вийшла на рубіж середньої течії р. Десна і створила загрозу правому флангу Південно-Західного фронту.

5 вересня в німецькій ставці уточнили план подальшого наступу. 2-а танкова група, посилена піхотними дивізіями, повинна була наступати на південь до р. Сула, на зустріч 1-й

танковій групі, що завдавала удару з плацдарму в районі Кременчука у північному напрямі. Обидва удари націлювалися в тил київському угрупованню Південно-Західного фронту, щоби зімкнутися в районі Лубен із метою оточення радянських військ. Танкові групи мали перетнути залізничні лінії Київ — Курськ, Київ — Харків. 17-а польова армія повинна була наступати в напрямі Полтава — Харків, аби якомога далі відкинути фронт радянських військ від тих сил, які передбачалося оточити.

Війська 2-ї танкової групи, 2-ї і 6-ї армій противника відновили наступ 9 вересня. 40-а армія, яка прийняла удар танкових військ, обороняючись частиною сил на 100-кілометровому фронті (до 9 вересня 1941 р. на рубіж середньої течії р. Десна встигли висунутися і розгорнутися тільки дві стрілецькі дивізії 40-ї армії), не змогла відбити натиск переважаючих сил. Передові рухомі з'єднання противника прорвалися в район Ромен⁴².

З огляду на оперативну обстановку військова рада Південно-Західного напрямку (маршал С.Будьонний був головою його до 13.09.1941 р.; із 14.09.1941 р. цю посаду обіймав маршал С.Тимошенко) звернулася у Ставку з проханням про відвід військ на рубіж р. Псел. Однак командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос при спілкуванні з верховним головнокомандувачем відмовився від своїх клопотань щодо відводу військ. Сталін наказав: «Київ не залишати і мостів не висаджувати!»⁴³. 11 вересня Ставка ВГК наказала перегрупувати сили і завдати удару по конотопському угрупованню противника у взаємодії з військами Брянського фронту. Наказувалося також негайно підготувати оборонний рубіж по р. Псел. Одночасно суворо наголошувалося: Київ не залишати і мостів без дозволу Ставки не підривати (переговори по прямому проводу Сталіна, Шапошникова, Тимошенка з Будьонним, Кирпоносом, Бурмистенком, Тупиковим 10–11.09.1941 р.)⁴⁴.

12 вересня з Кременчуцького плацдарму перейшло в наступ ударне угруповання військ противника. 38-а армія, що оборонялася на 200-кілометровому фронті, не змогла відбити натиск переважаючих сил і почала відходити. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В.Тупиков знову звер-

нувся з проханням про дозвіл на відведення військ. Однак 14 вересня на ім'я командуючого фронтом була отримана відповідь, в якій наголошувалося на необхідності неухильно виконувати вказівки Сталіна, дані 11 вересня⁴⁵.

15 вересня 1-а і 2-а танкові групи противника з'єдналися в районі Лохвиці. Шляхи відходу на схід військ Південно-Західного фронту (5-а, 37-а, 26-а, частина сил 21-ї і 38-ї армій) виявилися перерізаними. Необхідно було терміново прорвати поки ще слабкий фронт оточення противника, встановити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі р. Псел. Такого висновку дійшла військова рада Південно-Західного фронту, про що і доповіли Сталіну телеграмою о 5.00 17 вересня.

Однак Ставка і цього разу не погодилася з пропозиціями керівництва Південно-Західного напрямку та фронту. Наприкінці дня 17 вересня лише 37-й армії дозволили залишити Київський укріплений район і відійти під прикриттям кораблів Пінської військової флотилії на східний берег Дніпра (директива Ставки ВГК № 002087 від 17.09.1941 р.)⁴⁶. Після відходу 37-ї армії за Дніпро всі кораблі були підірвані, а їх екіпажі влилися у сухопутні війська.

Військова рада Південно-Західного фронту у другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на відведення військ з оточення, але до цього часу з 21-ю, 37-ю і 26-ю арміями зв'язок було вже втрачено⁴⁷ й управління військами порушилося. Командування та штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення.

Німецьке командування заявило про те, що в районі Києва було взято у полон 665 тис. чол. Проте у вермахті до військовополонених зараховували всіх захоплених (залізничників, представників органів внутрішніх справ, адмін апарат, біженців чоловічої статі тощо). Указана цифра сумнівна і з огляду на те, що Південно-Західний фронт на початок Київської оборонної операції нараховував 627 тис. чол., а його безповоротні втрати склали 531 тис. 471 чол.⁴⁸ За даними авторів нарису про Київський військовий округ чисельність фронту перед почат-

ком оборони міста становила 677 тис. чол. Із них більше 150 тис. не потрапило в оточення (частина 38-ї і 40-ї армій, тилові підрозділи та установи)⁴⁹.

Автор схиляється до цифрових показників радянських аналітичних видань закритого характеру, розроблених для вищого командного складу. За їх даними, в оточення потрапило 452 тис. 720 чол., із них 58 тис. 895 — командного складу. У з'єднаннях, що опинилися в «котлі», було 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305 715 гвинтівок, 64 танки, 2100 автомашин, 300 вагонів боєприпасів⁵⁰. Бої в оточенні тривали до 27 вересня, а вихід з нього проходив неорганізовано. Станом на 1 жовтня до своїх військ прорвалось близько 21 тис. червоноармійців. Із вищого керівного складу з оточення вийшли командувачі арміями Ф. Костенко, В. Кузнецов, А. Власов; командири корпусів А. Борисов, І. Затевахін, А. Лопатін, К. Москаленко, Ф. Жмаченко, начальник оперативного відділу фронту полковник І. Баграмян⁵¹. Багато вояків полягло та потрапило в полон. В оточенні загинула і велика частина особового складу управління Південно-Західного фронту разом із командуючим — генерал-полковником М. Кирпоносом. Відбулася одна з найбільших катастроф у світовій історії війн⁵². Проте на думку багатьох сучасників тих подій та їх дослідників поворот танкових сил вермахту в Україну врятував Москву від неминучого захоплення⁵³.

На поповнення армій, що виходили з оточення, Ставка змогла виділити зі свого резерву 5 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади. Це дозволило відновити 21-у і 38-у армії. Наприкінці вересня війська Південно-Західного фронту у складі 40-ї, 21-ї, 38-ї армій і переданої з Південного фронту 6-ї армії організували оборону на рубежі Білопілля — Лебедин — Красноград — Новомосковськ. Командуючим фронту був призначений маршал С. Тимошенко, членом військради — М. Хрущов, а начальником штабу — генерал-майор О. Покровський.

Катастрофа Південно-Західного фронту під Києвом різко погіршила обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті, особливо на його південному фланзі. Радянські війська були змушені відмовитися від продовження активних дій і 27 вересня Ставка ВГК віддала наказ про перехід усіх фронтів

до оборони (директиви № 002373, 002374, 002375)⁵⁴. Відволікання великих сил противника для проведення Київської операції сприяло зміцненню становища РСЧА на московському напрямі і значною мірою зірвало розрахунки німецького командування на завершення війни до настання зими.

Війська Південного фронту (командуючий — генерал-лейтенант Д. Рябишев; зміна командуючого і начальника штабу відбулася 26 серпня 1941 р.⁵⁵) під ударами переважаючих сил противника до кінця вересня відійшли на рубіж Дніпропетровськ — Запорозжя — Мелітополь. Противник упритул підійшов до Кримського півострова.

До кінця вересня війська Південно-Західного та Південного фронтів вели напружені бої з противником на рубежі Білопілля — Гадяч — Красноград — Павлоград — р. Дніпро від Дніпропетровська до Дніпровських плавнів — оз. Молочне. Оборону Кримського півострова здійснювала 51-а окрема армія, до середини жовтня туди після евакуації з Одеси прибула ще і Приморська армія.

Після величезних втрат, яких радянські війська зазнали у перші три місяця війни, загальне співвідношення сил сторін на південно-західному напрямі на 30 вересня 1941 р. склалося на користь агресора. Війська противника в 1,7 рази перевищували радянські у живій силі (865 тис. проти 515 тис.), у понад 3 рази по гарматах і мінометах (14 070 проти 4450) та майже в 2 рази по літаках (770 проти 400). Проте радянські війська мали більше танків (800 проти 365)⁵⁶.

Першочерговим завданням, яке намагалось вирішити німецьке командування на південній ділянці Східного фронту, стало захоплення Донбасу. Із цією метою були сплановані удари 1-ї танкової армії (6 жовтня 1941 р. 1-а танкова група була перетворена в 1-у танкову армію) з району Дніпропетровська, 11-ї армії з Північної Таврії у загальному напрямі на Осипенко (Бердянськ) із метою оточення і знищення військ Південного фронту на схід від Мелітополя. Після цього 1-а танкова армія повинна була наступати на Ростов в обхід Донбасу з півдня, а 6-а армія — прорвати радянський фронт на стику 40-ї та 21-ї армій у районі Лебедина й, наступаючи на

Білгород та Харків, з'єднатися з рухомими групами 17-ї армії, оточити на захід від Харкова та знищити рештки військ Південно-Західного фронту. 17-й армії вермахту ставилося завдання наступати на Донбас із району Краснограда вздовж р. Сіверський Донець, а частиною сил — на Харків.

Операція, розрахована на оточення та знищення військ Південного фронту, розпочалася відразу після ліквідації решток оточених з'єднань Південно-Західного фронту. 27 вересня 1-а танкова група розгорнула наступ у південно-східному напрямі. Прорвавши оборону 28-ї кавалерійської дивізії в районі Новомосковська і з ходу форсувавши р. Самару танкові дивізії Клейста стрімко просувалися по тилах 12-ї армії Південного фронту. Радянське командування не зуміло оцінити загрози і не вжило своєчасних заходів, що стало однією з головних причин поразки військ фронту у Північному Приазов'ї. Зокрема, такої думки дійшов учасник тих подій М. Грецов⁵⁷.

Уже 7 жовтня німецькі танкісти з'єдналася в районі Осипенко (Бердянська) з 11-ю армією, вийшовши на тили та оточивши частину сил 18-ї і 9-ї армій Південного фронту, яким довелося залишити обладнані позиції по рубежу Запоріжжя — Мелітополь — оз. Молочне та пробиватися у напрямі Маріуполя й далі на р. Міус. Командувач 18-ї армії генерал-лейтенант О. Смирнов (загинув в оточенні) з рештками військ організував оборону в умовах повного оточення в районі сіл Пологи, Семєнівна, Гусарка (на північ від Осипенко (Бердянська)), скувавши до 10 жовтня дії 8 ворожих дивізій. Це на деякий час полегшило стан інших з'єднань 18-ї та 9-ї армій, які отримали наказ прориватись на схід. Втративши значну частину матеріальних ресурсів та особового складу вони уникли трагічної долі повного оточення. Координацію їх зусиль здійснив штаб 9-ї армії, якому 6 жовтня вдалося вийти до населеного пункту Великий Янісоль (на північ від Маріуполя) та організувати контрудар⁵⁸.

Наступ 17-ї армії у смузі між Харковом та Дніпропетровськом, що почався 6 жовтня, незважаючи на її кількісну перевагу у силах і засобах, стримувався завзятою обороною 6-ї армії Південно-Західного фронту. Війська 21-ї і 38-ї армій були своєчасно відведені за р. Сіверський Донець. Противник захопив Харків.

У смузі Південного фронту тривав наступ частин вермахту. Щоб не допустити прориву стратегічного фронту, зберегти війська і створити резерви, Ставка наказала військам Південно-Західного та Південного фронтів із 17 жовтня розпочати відхід на лінію Касторне — р. Оскіл — Красний Лиман — Горлівка — Таганрог і закінчити його до 30 жовтня. Шляхом скорочення фронту передбачалося вивести в резерв на Південно-Західному фронті 6 стрілецьких дивізій і 2 кавалерійські корпуси, і на Південному — не менше 3 стрілецьких дивізій. Для оборони Ростова, який був найважливішим стратегічним пунктом і свого роду брамою на Кавказ, Ставка наказала військовій раді Північнокавказького військового округу сформувати 56-у окрему армію у складі 5 стрілецьких, 4 кавалерійських дивізій і 1 танкової бригади⁵⁹. Цього разу всі рішення Ставки були виконані. З проведенням *контрнаступальної операції радянських військ під Ростовом (17.11–2.12.1941 р.)* південна ділянка радянсько-німецького фронту надовго стабілізувалася.

Таким чином на початок зими 1941 р. практично вся територія України перебувала під німецькою та румунською окупацією. Лінія фронту проходила майже по західній межі сучасної Луганської області. На Кримському півострові у цей час тривала оборона Севастополя.

2.4. Оборона Одеси (5.08.41–16.10.41) та Севастополя (30.10.41–12.07.42). Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 р. — 19.05.42)

Перебіг оперативно-стратегічних дій на півдні, самостійні та спільні фронтові й армійські операції радянських військ у взаємодії з силами Чорноморського флоту в обороні Одеси та Севастополя, боротьбу за Кримський півострів у 1941–1942 рр. варто розглянути окремо.

У ході серпневого відступу військ Південного фронту Ставка ВГК наказала Одесу не здавати, обороняючи місто до останньої можливості, залучаючи для цього і Чорноморський флот (директива № 00729 від 5.08.1941 р.⁶⁰). Створена за нака-

зом Ставки 10 серпня окрема Приморська армія відійшла до Одеси й організувала разом із Чорноморським флотом оборону. Німецьке командування, потребуючи сил для наступу на території Лівобережної України й у Криму, наказало 4-й румунській армії оволодіти Одесою в короткий термін. Противник мав понад п'ятиразову перевагу у силах і засобах. Але радянські війська відбили всі атаки. Коли противник підійшов до Криму і виникла загроза захоплення півострова, а Одеса залишилася далеко в тилу ворожих військ і підтримка зв'язку з її захисниками стала проблематичною, Ставка вирішила евакуювати місто (директива №002454 від 30.09.1941 р.⁶¹), перекинувши Приморську армію для захисту Кримського півострова. Це було зроблено на кораблях Чорноморського флоту — до 16 жовтня армія переправилася на Кримський півострів.

При обороні Одеси сухопутні з'єднання і флот скували більш, ніж на два місяці 18 румунських дивізій. Цим вони надали істотну допомогу військам Південного фронту при відході за Дніпро й у наступних боях. Збереження Одеси як військово-морської бази сприяло також підтримці вигідного оперативного режиму у всій північно-західній акваторії Чорного моря. Наявність флоту стала однією з найголовніших умов тривалої оборони Одеси.

На час виходу 11-ї німецької армії до кримських перешийків (середина вересня) їх обороняли 3 стрілецькі дивізії 51-ї окремої армії, які 28 вересня відійшли на Ішунські позиції. Операцію із захоплення півострова гітлерівське командування планувало провести у другу чергу, після оточення військ Південного фронту в районі Мелітополя. На цей час тили 11-ї армії були прикриті з боку Криму визначеними з'єднаннями та частинами. Після захоплення Бердянська 7 жовтня основні сили 11-ї армії повернулися на півострів.

Командуючому 51-ю радянською армією було наказано до прибуття з Одеси у Крим Приморської армії утримувати Арабатську Стрілку, Чонгарський перешийок, південний берег Сиваша й Ішунські позиції. З прибуттям Приморської армії на 18 жовтня у складі військ, що обороняли Крим, нараховувалося 12 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії. Усього у цьому

угрупованні налічувалося близько 100 тис. чол., 1000 гармат і мінометів, понад 100 танків і 47 літаків⁶². Цих сил було достатньо для організації оборони кримських перешийків. Однак командувач 51-ї армії не зміг правильно оцінити обстановку й, боячись висадження морських десантів противника, розкидав свої сили по півострову. Для оборони перешийків були розгорнуті тільки 4 стрілецькі дивізії на Ішунських позиціях і одна — на Чонгарському півострові. Дві дивізії Приморської армії, що здійснювали марш із Севастополя до перешийків, могли прибути туди не раніше 23 жовтня.

Для наступу у Криму противник підготував 11-у німецьку армію і румунський гірський корпус (усього 7 німецьких піхотних дивізій і 2 румунські бригади). Угруповання нараховувало близько 124 тис. чол., понад 2000 гармат і мінометів, більше 100 літаків. Таким чином, до початку наступу супротивник переважав радянські війська у живій силі в 1,2 рази, по артилерії й авіації в 2 рази, але танків не мав⁶³.

Відновивши 18 жовтня наступ, ворог протягом десяти днів боїв прорвав радянську оборону на Ішунських позиціях. Для об'єднання зусиль сухопутних сил і Чорноморського флоту, що обороняли Крим, 22 жовтня було створене командування військ Криму (командуючий — віце-адмірал Г. Левченко), якому підпорядковувалися війська 51-ї окремої і Приморської армій та сили Чорноморського флоту (директива Ставки ВГК № 004055 від 22.10.1941 р.⁶⁴). Командуючий військами у Криму вирішив відступити на тилловий оборонний рубіж, що проходив по лінії Радянський — Ново-Царицине — Саки, і закріпитися на ньому. Однак виконати це не вдалося, тому що противник 31 жовтня вийшов до станції Альма і зав'язав бої на підступах до Севастополя. Щоб не допустити захоплення головної бази флоту, було вирішено відвести туди Приморську армію. Війська 51-ї армії одержали завдання прикрити керченський напрямок. Незважаючи на зручну для оборони місцевість, підрозділи 51-ї армії не змогли зупинити противника і 16 листопада були евакуйовані на Таманський півострів.

Таким чином, до середини листопада 1941 р. противник опанував майже весь півострів. Головна база Чорноморського

флоту — Севастополь — виявилася у зоні безпосередньої дії артилерії й авіації. Після цього кораблі флоту, крім декількох, залишених для вогневої підтримки севастопольського гарнізону, довелося перебазувати в порти Кавказького узбережжя.

4 листопада наказом командуючого військами Криму був створений Севастопольський оборонний район (СОР), який охоплював усі сухопутні, морські і повітряні сили, що знаходилися у місті. 9 листопада до Севастополя підійшла Приморська армія, після чого загальна чисельність військ СОР збільшилася до 50 тис. чол. З урахуванням гармат берегової артилерії флоту тут нараховувалося до 170 стволів і 180 одиниць 82- і 120-мм мінометів.

11 листопада противник відновив наступ на Севастополь, який підтримувало авіаційне угруповання у складі 100 літаків. Проте радянські війська відбили листопадовий наступ, скупившись на Кримському півострові з'єднання 11-ї німецької армії, не дозволивши використовувати їх ані для удару на Кавказ через Керченську протоку, ані для надання допомоги 1-й танковій армії під Ростовом.

Війська Севастопольського оборонного району, посилені за вказівкою Ставки 1 стрілецькою дивізією, 1 бригадою морської піхоти та кількома маршовими батальйонами зі складу Закавказького фронту, у період з 17 грудня 1941 р. до 1 січня 1942 р. відбили другий наступ німецьких військ на Севастополь. Директивою Ставки ВГК № 005898 від 20.12.1941 р. СОР, який раніше напряму підлягав Ставці, підпорядковувався командуючому Закавказьким фронтом.

Ставка ВГК ще 7 грудня затвердила поданий командуванням Закавказького фронту план десантної операції на Керченському півострові (директива №005471 від 7.12.1941 р.⁶⁵). Метою *Керченсько-Феодосійської десантної операції (25.12.41–2.1.42)*⁶⁶ визначалося оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для проведення в подальшому операції зі звільнення Криму. Чорноморський флот та Азовська військова флотилія на час операції підпорядковувалися командуючому Закавказьким фронтом.

Керченсько-Феодосійська десантна операція здійснювалася силами 51-ї і 44-ї армій Закавказького фронту, Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією за підтримки авіації фронту і флоту в період з 25 грудня 1941 р. до 2 січня 1942 р. Вона стала найбільшою десантною операцією війни. У період 26–31 грудня 1941 р. з кораблів і суден Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії на північне та східне узбережжя Керченського півострова й у район Феодосії було висаджено понад 40 тис. чол., 1760 коней, 43 танки, 434 гармати і міномета, 330 автомашин, 18 тракторів, 170 візків і двоколок, 978 тонн боєприпасів, 181 тонна продовольства та фуражу і 250 тонн різних вантажів⁶⁷.

Хоча у ході операції радянським військам не вдалося оточити і знищити німецьке угруповання па Керченському півострові, на початок січня 1942 р. вони просунулися у західному напрямі на 100–110 км, зайнявши Керченський півострів з важливими містами і морськими портами Керч та Феодосія. Гітлерівське командування було змушене припинити другий наступ на Севастополь і перекинути звідти частину сил у район Феодосії, у зв'язку з чим становище військ, що обороняли Севастополь, поліпшилося. Радянське командування ще в період завершення Керченсько-Феодосійської десантної операції розраховувало продовжити наступ із метою повного звільнення Кримського півострова.

2 січня Ставка затвердила поданий командуванням Кавказького фронту (30.12.41 р. Закавказький фронт був перейменований у Кавказький; командуючий — генерал-лейтенант Д. Козлов, начальник штабу — генерал-майор Ф. Толбухін) план подальших дій фронту і вказала, що завдання зі звільнення Криму повинне здійснюватися «діями головних сил на напрямі Джанкой, Перекоп, Чонгар, наступом однієї армії на Сімферополь і висадкою морських десантів у районах Алушта, Ялта, Перекоп і насамперед у районі Євпаторії» (директива Ставки ВГК № 170005 від 2.1.1942 р.⁶⁸). Цією ж директивою Ставка зажадала всіляко прискорити зосередження військ, для чого запропонувала використовувати всі можливі засоби чорноморського військового і цивільного флотів для перекидання

військ у Крим. Для розвитку і завершення операції командуванню фронту було дозволено додатково перекинути на півострів управління 47-ї армії, 2 горно-стрілецькі дивізії й 1 танкову бригаду, а також ужити всіх заходів до швидкого перебезування на Керченський півострів, а надалі й у Крим, фронтової та на-самперед винищувальної авіації.

В обстановці, що склалася на початку січня, Ставка не виключала можливість відходу противника з Криму. У цьому випадку війська Кавказького фронту зобов'язувалися негайно перейти у загальний наступ усіма наявними на півострові силами і засобами, незалежно від закінчення зосередження з метою виходу на Перекоп і Чонгар, аби відрізати шляхи відходу противника.

Однак німецьке командування сподівалася утримати у своїх руках Крим і цілком очистити його від радянських військ. Командування 11-ї армії теж розробляло план наступальної операції⁶⁹. Для забезпечення її успіху на початку січня німецькі війська у Криму були підсилені двома піхотними дивізіями, а пізніше додатково — піхотною, легкою піхотною і танковою дивізіями.

Командування Кавказького фронту не тільки не зуміло вчасно, ретельно й у повному обсязі підготувати наступальну операцію по звільненню Криму, але і не вжило належних заходів до надійного закріплення військами зайнятих рубежів. Зокрема протиповітряна оборона феодосійського порту, який повинен був відігравати ключову роль у забезпеченні військ фронту, була організована недостатньо. Це дозволяло авіації противника систематично завдавати ударів по порту, унеможливаючи його використання транспортом Чорноморського флоту.

Противник, випередивши війська Кавказького фронту, 15 січня сам перейшов у наступ, прорвав слабко організовану оборону радянських військ, вийшов до Феодосії і захопив її. Війська Кавказького фронту відступили на Ак-Монайський перешийок, що значно погіршило умови для підготовки наступу по звільненню Криму.

28 січня директивою № 170070⁷⁰ з метою зручності управління і більш успішного вирішення завдань зі звільнення Криму Ставка наказала реорганізувати Кавказький фронт, розділивши

його на Кримський фронт (очолювався командуванням колишнього Кавказького фронту) і Закавказький військовий округ. До складу Кримського фронту ввійшли війська розформованого Кавказького фронту, дислоковані на Керченському і Таманському півостровах і в районі Краснодар. Командуванню Кримського фронту підпорядковувалися війська СОР, Чорноморський флот, Азовська військова флотилія і Керченська військово-морська база.

У цей же день Ставка ВГК вказала командуючому Кримським фронтом, що основним завданням майбутньої операції має стати допомога військам СОР, для чого головний удар основного угруповання фронту направити на Карасубазар і виходом у цей район створити загрозу військам противника, що блокують Севастополь. Отже, мета майбутньої операції в порівнянні з її початковим задумом була дещо звужена. Ставка також наказала не залучати до наступальної операції війська СОР, поставивши перед ними основне завдання — обороняти Севастополь на займаних позиціях. Поряд із цим вона зажадала в найближчі ж дні різко підсилити раніше висаджений десант у районі Судака. Операцію передбачалося почати лише по прибуттю на Керченський півострів двох танкових бригад і окремого батальйону танків КВ, спрямованих Ставкою до складу Кримського фронту, а також після поповнення дивізії живою силою. До складу фронту додатково направлялися три стрілецькі дивізії. Операцію було призначено на 13 лютого (директива Ставки ВГК № 170076 від 2.02.1942 р.⁷¹).

Однак підготувати наступ до зазначеного терміну фронт не зміг, і наступ розпочався тільки 27 лютого. До його початку фронт мав у своєму розпорядженні достатні сили, що забезпечували йому значну перевагу над противником (тринадцять радянських дивізій проти трьох німецьких). Однак погана організація наступальних дій, насамперед абсолютне незнання системи оборони противника, недостатність артилерійського забезпечення, взаємодії піхоти і танків з артилерією та авіацією призвели до того, що наступ, який розпочався з великим запізненням, не дав очікуваних результатів. Війська фронту лише трохи просунулися вперед, але прорвати оборону противника і відкрити собі дорогу в гліб півострова не змогли.

У березні і першій половині квітня війська Кримського фронту неодноразово здійснювали спроби прорвати ворожу оборону, але успіху не домоглися. У той же час війська СОР продовжували утримувати Севастополь, приковуючи сили 11-ї німецької армії. Своєрідність Криму, як району бойових дій, диктувала необхідність тісної взаємодії сухопутних військ і військово-морського флоту. Підпорядкування Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії командуванню Кримського фронту дозволило більш цілеспрямовано використовувати сили флоту для сприяння сухопутним військам при вирішенні ними бойових завдань у Криму.

Чорноморський флот використовувався для оборони Севастополя, прикриття південного флангу сухопутних військ від обстрілу кораблями противника з моря і від висадження десантів, для десантування радянських військ і зриву морських перевезень ворога. Флот здійснював доставку військ і перевезення вантажів. Із 1 листопада 1941 р. до 1 травня 1942 р. у Севастополь морем було доставлено 77 тис. 726 чол., 405 автомашин, 19 тис. тонн боєприпасів, 21 тис. тонн продовольства і фуражу, 78 гармат, 628 мінометів та інші вантажі й озброєння⁷².

Взаємодіючи з військами Кавказького (Кримського) фронту і СОР, Чорноморський флот із січня по березень 1942 р. здійснив п'ять десантів тактичного значення на узбережжя Криму. Забезпечуючи дії радянських військ на Кримському півострові, Чорноморський флот та Азовська військова флотилія в період з 29 грудня 1941 р. до 13 травня 1942 р. між портами Керченського півострова і Кавказького узбережжя перевезли більше 290 тис. чол., 956 гармат, 645 танків, 60 бронемашин, 5591 автомашину, 1117 тракторів, 407 причепів, 48 тис. 500 тонн боєприпасів і понад 150 тис. тонн інших вантажів⁷³.

У цілому обстановка в басейні Чорного моря трохи поліпшилася для радянської сторони. Звільнення радянськими військами Керченського півострова полегшило становище оточеного Севастополя. Бойові дії сухопутних військ скували значну частину військ противника на суші, а морські сили поставили під загрозу комунікації ворога на морі. У зв'язку з цим

німецьке командування було змушене перекинути в акваторію Чорного моря комбінованим шляхом, використовуючи річки Ельба і Дунай, залізниці й автостради значну кількість малих надводних і підводних кораблів. До липня 1942 р. у Чорному морі діяли 1 допоміжний крейсер, 7 есмінців і міноносців, 8 сторожовиків і канонерських човнів, 7 субмарин, 16 торпедних катерів і до 100 десантних барж противника. У травні 1942 р. над чорноморською акваторією стали з'являтися у великій кількості німецькі літаки-торпедоносці, які діяли проти радянських кораблів.

Оборонна операція Кримського фронту на Керченському півострові (8–19 травня 1942 р.). У середині квітня 1942 р. Ставка ВГК, затверджуючи рішення військової ради Кримського фронту про тимчасовий перехід до оборони, залишила у силі основне завдання фронту — очищення від противника Криму (директива № 170302 від 21.04.1942 р.⁷⁴). Важливою попередньою умовою для підготовки наступу було утримання займаних рубежів, організація міцної оборони і поліпшення становища військ на окремих ділянках. Однак командування фронту протягом квітня і першої декади травня продовжувало займатися розробкою планів наступальних дій і зовсім не приділяло уваги організації глибоко ешелонованої оборони.

Довжина головної смуги оборони становила 27 км, а глибина не перевищувала 4 км. Друга оборонна смуга була обладнана від переднього краю першої смуги на правому фланзі на 12 км, а у центрі і на лівому фланзі зливалася з нею. Армійський тилловий рубіж, Турецький вал і керченські оборонні позиції не були підготовленими в інженерному плані і військами не займалися. Артилерійські протитанкові резерви у фронті й арміях не створювалися, командні пункти для управління боєм не готувалися. Маскування і протиповітряна оборона військ та, особливо, штабів були відсутні. Оперативна побудова фронту залишалася одношелонною. Фронтіві резерви розташовувалися поблизу переднього краю оборони, що створювало загрозу їх розгрому від перших ударів авіації й артилерії противника. Виснажені в попередніх боях з'єднання не були замінені.

Лише 7 травня, коли начальник штабу Північнокавказького напрямку довів до відома командування фронту про можливий наступ противника в період 10–15 травня, командуючий фронтом доповів у Ставку план заходів щодо посилення оборони. У плані передбачалося посилення лівого крила, створення рухомих протитанкових резервів, форсування оборонних робіт і виведення у другий ешелон управління 47-ї армії з покладанням на нього організації оборони в тилу. Однак здійснити ці заходи було вже неможливо, тому що противник 8 травня перейшов у наступ. До його початку Кримський фронт мав загальну перевагу у силах і засобах. Здійснивши головний удар уздовж узбережжя Феодосійської затоки, противник прорвав 8 травня оборону 44-ї армії і змусив її війська до відходу у східному напрямі. Ставка ВГК зажадала від командуючого фронтом негайної організації контрудару по флангу і тилу наступаючого противника. Але зв'язок із військами вже було втрачено. Противник продовжував розвивати успіх.

З огляду на глибоке вклинення ворога на лівому крилі фронту і нездатність командування налагодити управління та здійснити протидію противнику Ставка зажадала в ніч на 10 травня швидкого відведення військ фронту на позиції Турецького валу й організації стійкої оборони. Однак командування фронту не забезпечило виконання і цього завдання. Відвід військ розпочався з великим запізненням і проходив неорганізовано. 16 травня ворог узяв Керч. Радянські війська були змушені за складних умов почати евакуацію на Таманський півострів, яка закінчилася 20 травня 1942 р. У результаті з Керченського півострова евакуйовано 86 тис. 196 чол., у тому числі 23 470 поранених⁷⁵.

Унаслідок великих прорахунків, допущених як при підготовці, так і у ході оборонної операції, Кримський фронт у травні 1942 р. зазнав серйозної поразки. Усього протягом травня війська фронту втратили 176 тис. 566 чол., 347 танків, 3476 гармат, мінометів і 400 літаків⁷⁶. Основна причина невдач полягала в повному нерозумінні природи сучасної війни командуванням фронту, і особливо командуванням 44-ї і 47-ї армій. Одержавши вказівку Ставки про організацію стійкої обо-

рони, командування всіх рівнів не вжило заходів до створення глибоко ешелонованої оборони, підготовленої в інженерному плані. Жоден з оборонних рубежів Керченського півострова не був придатний до оборони. Навіть головна оборонна смуга складалася з окремих стрілецьких окопів, не зв'язаних між собою. Загальна її глибина не перевищувала 4–5 км.

Угруповання військ Кримського фронту мало наступальний характер і не відповідало умовам, що склалися, хоча командування знало про підготовку наступу противника. Усі дивізії були розгорнуті в одну лінію, піхота, танки й артилерія розміщені впритул до переднього краю, що ускладнювало маневр і виключало можливість створення сильних других ешелонів і резервів та призвело до великих втрат від авіації і вогню артилерії противника в перші ж хвилини бою.

На самому початку операції порушилося управління військами. Це стало наслідком тривалого перебування командних пунктів на одному місці, що дозволило противнику першими ж нальотами своєї авіації порушити зв'язок. Командування фронту не організувало оперативної взаємодії між арміями, зовсім не забезпечило взаємодії наземних військ з авіацією. Остання була розпилена і діяла поза загальним планом.

Причиною невдач були також бюрократично-паперові методи керівництва військами з боку командування фронту і представника Ставки генерал-полковника Л. Мехліса. Командуючий фронтом генерал-лейтенант Д. Козлов і його штаб віддавали накази з великим запізненням, без урахування обстановки, не знаючи дійсного положення військ.

Залишення Керченського півострова різко погіршило обстановку в районі Севастополя. Німецьке командування перекинуло сюди війська, що звільнилися, і розпочало третій наступ на місто. До початку червня 1942 р. під Севастополем були зосереджені основні сили 11-ї німецької армії та румунські війська у складі 10 піхотних дивізій, створено могутнє артилерійське угруповання, що нараховувало 670 гармат калібру від 75 до 420 мм, 655 протитанкових гармат і 720 мінометів. Крім того, противник мав дві 615-мм мортири і 800-мм гармату «Дора». Середня щільність артилерії становила 60 гармат і мінометів на

1 км фронту. На напрямі головного удару вона досягала 150 гармат і мінометів. За заявою Манштейна, такого масованого застосування артилерії вермахт не досягав у жодній операції Другої світової війни⁷⁷. Значно були посилені військово-повітряні і військово-морські сили. Для дій проти радянських кораблів противник виділив спеціально підготовлену авіаескадру в кількості 150 бомбардувальників та літаків-торпедоносців.

Приморська армія на цей час нараховувала 7 стрілецьких дивізій, 2 бригади морської піхоти, 2 стрілецькі бригади і 2 полки морської піхоти. У складі СОР нараховувалося 106 тис. 625 чол., 606 гармат і мінометів, 38 танків (Т-26) і 53 літака⁷⁸. Підвезення поповнення, боєприпасів, пального й інших матеріальних засобів для військ СОР у червні 1942 р. здійснювалося в дуже складній обстановці при пануванні противника на морі виключно бойовими кораблями і підводними човнами. У цілому ворог мав перевагу в піхоті й артилерії в 1,5 рази. На напрямі головного удару перевага виявилася ще більш значною, а в танках і авіації вона була абсолютною.

7 червня після потужної п'ятиденної авіаційно-артилерійської підготовки розпочався штурм. Протягом місяця радянські війська без підтримки авіації, відчуваючи гострий брак матеріально-технічних засобів вели завзяті і кровопролитні бої. 2 липня 1942 р. керівництво СОР з дозволу Ставки евакуювалося із Севастополя. Трагедією для героїчних захисників міста стало те, що віце-адмірал П. Октябрський, який командував Чорноморським флотом та офіційно очолював оборону міста, не в повній мірі виконав наказ командування про евакуацію. На літаках та двох підводних човнах вдалось вивезти тільки частину керівного складу, захисники ж були залишені напризволяще. Люди вирушали до Кавказького узбережжя на дрібних плавзасобах, а то й просто вплав. Понад тисячу чоловік підібрали у відкритому морі. Більшість продовжувала чинити опір у надії на прихід сил флоту та евакуацію. Безнадійні бої припинилися тільки 12 липня⁷⁹. Лише невелика частина гарнізону змогла прорватися в гори, а основна маса потрапила в полон. Німецькі джерела повідомили про 90 тис. військово-полонених, узятих у захопленому місті⁸⁰.

Тривала (понад 250 днів) боротьба захисників Севастополя і втрати, яких зазнав ворог, порушили плани німецького командування, яке навесні й у першій половині літа 1942 р. не могло використовувати 11-у армію для наступу на інших ділянках радянсько-німецького фронту.

2.5. Операції військ Південно-Західного напрямку в першій половині 1942 р. Барвінково-Лозовська наступальна операція (18.01.42–31.01.42). Харківська катастрофа (12.05.42–29.05.42)

8 грудня 1941 р. Гітлер підписав директиву № 39 на перехід німецьких військ до стратегічної оборони на всьому Східному фронті. У ній зазначалось, що раптові сильні морози і пов'язані з цим труднощі щодо забезпечення військ вимагають негайно припинити всі великі наступальні операції і перейти до оборони ... та створити необхідні умови для поновлення великих наступальних операцій у 1942 р. Основним завданням військ вермахту на зимовий період було утримання зайнятих рубежів із метою виграшу часу на підготовку, нових стратегічних резервів, необхідних для операцій весни 1942 р. У директиві від 16.12.1941 р. групі армій «Південь» ставилося завдання: «Утримувати весь свій фронт. Направити всю енергію на захоплення Севастополя для того, щоб із Криму одержати резерви для південної групи армій»⁸¹.

Радянське верховне головнокомандування, з огляду на зміну співвідношення сил на фронті, наявність стратегічних резервів, перелом у роботі промисловості у середині грудня прийняло рішення про розгортання рішучого наступу на всіх основних стратегічних напрямках. Цей задум знайшов своє відбиття в ряді оперативних директив, відданих фронтам, а також у директивному листі №03 від 10 січня 1942 р. Перед збройними силами ставилося завдання не дати німецьким військам перепочинку, «гнати їх на захід без зупинки, змусити їх витратити резерви ще до весни, коли у нас будуть нові великі резерви, а в німців не буде більше резервів, і забезпечити, таким чином, повний розгром гітлерівських військ у 1942 р.» (директивний лист Ставки ВГК № 03 від 10 січня 1942 р.)⁸².

Контрнаступ під Ростовом (17.11–1.12.1941 р.) та Московська стратегічна наступальна операція (5.12.41–7.01.42 рр.) стали одними із перших великих успіхів радянських військ, проте оцінка їх результатів була вельми завищена керівництвом країни та збройних сил. Завдання на повний розгром ворога в 1942 р., як показав наступний хід подій, було нереальним. Нереальність загальної стратегічної мети привела, своєю чергою, до постановки Ставкою завдань фронтам, які не були достатньо обґрунтовані. Так Південно-Західний фронт отримав завдання на підготовку і проведення наступальних операцій одночасно на двох напрямках: лівим флангом у взаємодії з Південним фронтом розгромити основні сили групи армій «Південь» та звільнити Донбас, а правим флангом разом із Брянським фронтом розгорнути наступ у напрямі Курська та Орла. 38-а армія, що перебувала у центрі оперативної побудови Південно-Західного фронту, мала звільнити Харків.

11 грудня 1941 р. Ставка ВГК вказала головнокомандувачу Південно-Західного напрямку на необхідність створення сильного ударного угруповання в районі Червоний Лиман — Лисичанськ для удару на південь у напрямі західніше Сталіно, Волновахи, Маріуполя з метою звільнення Донбасу. 19 грудня 1941 р. військова рада Південно-Західного напрямку (головком маршал С. Тимошенко, член військової ради М. Хрущов, начальник штабу генерал-лейтенант І. Баграмян) подала у Ставку пропозиції про план проведення наступальних операцій фронтів Південно-Західного напрямку протягом найближчих півтора місяців. Створення наступального угруповання військ на півдні призначалося для розгрому противника в Донбасі, Криворіжжі й остаточної ліквідації всіх його спроб просування до Північного Кавказу. Відзначалося, що захоплення до початку 1942 р. Дніпропетровська і Запорожжя дуже сприятливо позначиться на поліпшенні оперативно-стратегічного становища радянських військ на всьому південно-західному напрямі, змусить противника очистити Крим і Південне Задніпров'я, забезпечить радянським військам форсування Дніпра і подальші дії на київському й одеському напрямках. Головний удар повинні завдати 57-а і 12-а армії у загальному напрямі на

Дніпропетровськ. Одночасно з метою забезпечення правого флангу головного удару слід було провести операцію по оволодінню районом Харкова силами 6-ї, 21-ї і 38-ї армій.

У висновку до доповіді відзначалося: «У підсумку півтора-місячної кампанії Південно-Західного напрямку противник має бути розбитий на двох найважливіших стратегічних напрямках і відкинутий до 1–15 лютого 1942 р. на 300–350 км на захід». Разом із доповіддю як додатки до неї було подано плани наступальних операцій та заявки на поповнення людським і кінським складом, на резерви, на артилерійське забезпечення. Усього командування Південно-Західного напрямку просило 480 тис. чол. поповнення, 10 стрілецьких дивізій, 24 артилерійські полки, понад 25 авіаполків, 120 транспортних літаків, 15 танкових бригад і більше 300 танків для доукомплектування наявних танкових частин⁸³.

У цей період Ставка ВГК не мала у своєму розпорядженні таких сил і засобів. У грудні на фронті Південно-Західного напрямку було спрямовано маршового поповнення близько 120 тис. чол., а у січні — ще 161 тис. чол.⁸⁴ Що стосується бойової техніки, то протягом січня Південно-Західний напрям одержав 3529 гармат і мінометів усіх калібрів⁸⁵, дві танкові бригади (92 машини) і 525 танків для доукомплектування танкових частин фронтів⁸⁶.

Викладені в доповіді міркування військової ради Південно-Західного напрямку про план наступальних дій фронтів були схвалені Ставкою ВГК тільки у частині, що стосувалася проведення операцій із розгрому угруповання противника в Донбасі. Керівництво підготовкою і проведенням цієї операції було покладено на командування Південно-Західного напрямку. Так формувався задум операції, яка пізніше буде названа *Барвінково-Лозовською (18.01–31.01.42)*⁸⁷.

Аналіз співвідношення сил і засобів у смугах дій Південно-Західного й Південного фронтів на 1.01.1942 р. показує, що обидва вони мали незначну перевагу над противником у живій силі і танках, несприятливе співвідношення склалося по протитанковій артилерії, а також гарматах великих калібрів, у чому німецькі війська мали майже подвійну перевагу.

Радянська авіація по кількості літаків перевершувала люфтваффе, але майже 50% машин були застарілих конструкцій. Необхідно також враховувати, що використання значної кількості танків Т-60, у край обмежувалося сильними морозами (до -30°C) і глибоким сніговим покривом (до 80 см).

Відповідно до загального плану дій фронтів Південно-Західного напрямку задум наступальної операції зводився до того, щоб ударом військ суміжних крил Південно-Західного та Південного фронтів прорвати оборону противника між Балаклією й Артемівськом і, наступаючи у загальному напрямі на Запорозжя, вийти в тил донбасько-таганрозькому угрупованню гітлерівців, відрізати йому шляхи відходу на захід для того, щоб притиснути його основні сили до узбережжя Азовського моря й у взаємодії з військами лівого крила Південного фронту знищити.

Південно-Західний фронт одержав завдання силами двох лівофлангових армій (38-ї та 6-ї) і кавалерійського корпусу завдати удари на Богодухів і Красноград для того, щоб захопити Харків і забезпечити операцію Південного фронту з північного заходу. Південний фронт одержав наказ силами двох правофлангових армій (57-ї та 37-ї) і двох кавалерійських корпусів завдати головного удару у загальному напрямі на Павлоград, 12-ю армією — допоміжний удар на Дзержинськ, а 18-ю і 56-ю арміями надійно прикрити кам'янський і ростовський напрями. За правофланговою (57-ю) армією фронту зосереджувалася 9-а армія, що становила резерв головнокомандуючого напрямом. Таким чином, на вістрі головного удару повинні були наступати 6-а армія і 6-й кавалерійський корпус Південно-Західного фронту, 57-а, 37-а армії, 1-й і 5-й кавалерійські корпуси Південного фронту.

Після перегрупування військ Південно-Західного і Південного фронтів відповідно до плану операції на напрямі головного удару склалося наступне співвідношення сил. Проти радянських 17 стрілецьких, 9 кавалерійських дивізій і 10 танкових бригад (не враховуючи 9-ї армії) на 170-кілометровому фронті оборонялися 7 дивізій противника. Створення значної чисельної переваги над ним мало забезпечити успіх наступу.

На період проведення операції арміям Південного фронту було заплановано: боєприпасів — у середньому два боєкомплекти, пального — 8–10 заправок⁸⁸.

Наступ військ лівого крила Південно-Західного фронту (командуючий генерал-лейтенант Ф. Костенко, начальник штабу генерал-лейтенант П. Бодін) і військ Південного фронту (командуючий генерал-лейтенант Р. Малиновський, начальник штабу генерал-лейтенант А. Антонов) розпочався 18 січня. Армії ударного угруповання за підтримки авіації прорвали оборону противника на фронті від Балаклії до Слов'янська, за чотири дні наступу просунулися на 25 км і 24 січня оволоділи містечком Барвінкове. Того ж дня головнокомандувач Південно-Західним напрямком направив у Ставку донесення, в якому було підбито підсумки бойових дій за період з 18 по 23 січня і викладено пропозиції на подальший розвиток операції. Указувалося, що за перші чотири дні операції війська, особливо 57-а і 6-а армії, зазнали значних втрат. Говорячи про труднощі, головне командування напряму відзначало, що успішному проведенню бойових дій сильно заважають суворі умови зими. З цієї причини темп просування військ, особливо на ділянках з великою щільністю оборони противника, різко знижується. Танки Т-60 грузнуть у снігу і легко вражаються ворогом. Витрата пального проти звичайних норм дуже велика, тому що мотори танків і двигуни тракторів через сильні холоди працюють безупинно. Автотранспорт на багатьох напрямках використати неможливо. Виникають проблеми з харчовим забезпеченням військ. При оцінці угруповання і характеру можливих дій противника вважалося, що не виключена можливість контрударів силами двох — трьох піхотних дивізій із чугуївського напряму по правому флангу 6-ї армії і переходу в контрнаступ проти радянських 12-ї і 18-ї армій у загальному напрямі на Ворошиловград із метою зриву розпочатої операції.

До 24 січня в розпорядженні головному Південно-Західним напрямком були ще не введені в бій 9-а армія, що розташовувалася за правим крилом Південного фронту, і 2-й кавалерійський корпус, зосереджений за лівим крилом цього ж фронту. Головне командування напряму вирішило продовжувати роз-

вивати удар силами 57-ї і 37-ї армій, 5-го і 1-го кавалерійських корпусів. Для посилення військ на цьому напрямі до ранку 26 січня намічалось підтягти 9-у армію і ввести її в бій на стику 57-ї і 37-ї армій. 38-а і 6-а армії націлювалися на обхід Харкова з півдня і південного заходу та оволодіння містом. 6-й кавалерійський корпус повинен був вийти в район Краснограда.

Рішення головному Південно-Західного напрямку було затверджене Сталіним 26 січня. Конкретизуючи подальші завдання військ Південно-Західного й Південного фронтів, Ставка ВГК вказувала: «Найближчі завдання мати — перерізати основні комунікації головного угруповання противника в районі Слов'янськ, Чистякове з метою виманити його на захід і розбити у відкритому бою, після чого однією групою захопити західний берег Дніпра, а іншою групою рушити на південь із метою захоплення району на захід від Маріуполя чи на захід від Мелітополя, дивлячись по обстановці» (директива № 151518 від 26.01.1942 р.⁸⁹). У розпорядження головному Південно-Західним напрямом Ставка знайшла можливість до 1 лютого направити 315 танків і чотири стрілецькі бригади. Додаткове виділення чотирьох стрілецьких дивізій і маршового поповнення понад план Ставка визнала неможливим через відсутність їх у резервах. На період операції Південному фронту були придані два авіаційні полки, укомплектовані літаками Пе-2.

Відповідно до уточнених завдань армії Південно-Західного і Південного фронтів продовжували розвивати наступ і до 27 січня перетнули залізницю Харків — Запорозжя. Подальші спроби розвинути наступ успіху не мали. Наприкінці січня — на початку лютого фронт почав стабілізуватися на досягнутих рубежах, хоча бої тут тривали. Радянські війська закріпилися у виступі фронту, що утворився, між Балаклією, Лозовою і Слов'янськом (до 90 км у глибину і до 110 км по фронту), займаючи вигідне положення для наступного удару у фланг і тил як харківського, так і донбаського угруповання противника.

Протягом лютого — березня 1942 р. активні бойові дії радянських військ на південному фланзі радянсько-німецького фронту не припинялися. Війська Південно-Західного та Південного фронтів провели ще кілька *наступальних операцій на*

білгородському, харківському напрямках і в Донбасі. Однак усі вони були безрезультатними. Німецьке командування протягом цього часу підсилило групу армій «Південь» шістнадцятьма дивізіями, перекинувши їх із Західної Європи та з інших ділянок Східного фронту.

Таким чином, війська Південно-Західного й Південного фронтів у наступальних операціях узимку 1942 р. повного успіху не мали. Операція з розгрому донбаського угруповання вермахту не одержала того розвитку, який планувало головне командування Південно-Західного напрямку. Радянським військам вдалося досягти лише незначного територіального результату і розгромити тільки три дивізії противника. Навесні 1942 р. наступальні операції припинилися, війська приступили до накопичення сил і засобів та створення резервів, необхідних для продовження наступу влітку 1942 р. Лінія фронту стабілізувалася.

Політичні цілі, поставлені гітлерівським керівництвом у війні проти СРСР, залишалися без змін і на 1942 р. Але після провалу плану «блискавичної» війни противник постав перед необхідністю вироблення нових стратегічних рішень і, насамперед, нового плану дій на літо 1942 р. Користаючись відсутністю другого фронту в Європі, намічалася влітку 1942 р. знову захопити стратегічну ініціативу і розгорнути наступальні дії. Такі підходи в основних рисах були висвітлені в директиві № 41 від 5 квітня 1942 р. Не маючи достатніх сил для проведення одночасних наступальних операцій на всіх найважливіших напрямках Східного фронту, гітлерівське командування вирішило зосередити основні зусилля на його південній ділянці. Загальний задум наступу на літо 1942 р. полягав у тому, щоб активними діями на центральному напрямі поліпшити оперативне становище військ і створити умови для удару на Москву, а на півдні прорватися на Кавказ і до Волги в районі Сталінграда.

Досягнення цілей, намічених на літо 1942 р., планувалося здійснити послідовно, спочатку — проведенням ряду самостійних операцій із метою поліпшення оперативного становища і вивільнення військ для створення ударних угруповань. Зокрема, передбачалося захоплення Керченського півострова і

Севастополя. Особливо важливе значення німецьке командування надавало ліквідації Барвінківського виступу, сама наявність якого створювала загрозу харківському і донбаському угрупованням. Після виконання зазначених завдань слід було приступити до проведення подальших операцій. У першу чергу намічалось об'єднати всі зусилля для знищення радянських військ на захід від Дону, щоби прорватися до Сталінграда й Астрахані та захопити нафтові райони Кавказу.

Радянське командування було інформоване про підготовку противником наступу навесні і влітку 1942 р. Однак Ставка ВГК, визнаючи можливість такого наступу на півдні, вважала, що головний удар німецька армія ймовірніше всього завдасть на московському напрямі. Тому замість рішучого зосередження сил у смузі Південно-Західного й Південного фронтів та створення тут сильної оборони Ставка продовжувала зміцнювати центральну ділянку фронту і підсилювати Брянський фронт. На літо 1942 р. планувались активні наступальні дії з метою розгрому основних угруповань противника, особливо харківського, оскільки захоплення цього найважливішого стратегічного пункту порушувало стійкість німецької оборони на всьому південно-західному напрямі і дозволяло завдавати наступні удари на північ, у бік Курська, на південь, в обхід Донбасу, і на захід із метою виходу до Дніпра⁹⁰.

Найбільш серйозні за своєю напругою і результатами події розгорнулися у травні 1942 р. на харківському напрямі⁹¹, де обидві сторони ставили перед собою активні завдання, зосередивши основні зусилля. Розглядаючи план дій військ Південно-Західного напрямку, представлений військовою радою в березні 1942 р., Ставка, не маючи достатньої кількості підготовлених резервів для посилення військ, відхилила пропозицію про широкий наступ на півдні і зажадала насамперед розгромити харківське угруповання противника, захопити місто і створити необхідні умови для подальшого наступу на Донбас. Розроблений на основі цих указівок новий план наступальної операції передбачав проведення двох ударів по напрямках, що сходяться: одного — з району південніше Вовчанська та іншого — з Барвінківського виступу на Харків.

Перший удар мали завдавати війська 28-ї армії і частини суміжних із нею 21-ї і 38-ї армій. Сили цього ударного угруповання (14-а стрілецька, 3-я кавалерійська дивізія, 8-а танкова і 1-а мотострілецька бригади) мали завдання прорвати оборону противника на фронті 55 км і, розвиваючи успіх у західному напрямі, обійти Харків із півночі та північного-заходу. Другий (головний) удар завдавався з Барвінківського плацдарму силами 6-ї армії й армійської групи генерала Л. Бобкіна (10-а стрілецька, 3-я кавалерійська дивізія, 2-й танковий корпус, 8-а окрема танкова бригада). Війська цього угруповання повинні були прорвати 36-кілометровий фронт і силами 6-ї армії наступати на Харків із півдня, просуваючись назустріч 28-ї армії. Армійська група генерала Л. Бобкіна, наступаючи на Красноград, мала прикрити фланг і тил 6-ї армії. У резерві на напрямі головного удару перебували 2 стрілецькі дивізії й 1 кавалерійський корпус.

Забезпечення лівого флангу головного угруповання Південно-Західного фронту від можливих ударів противника з півдня покладалося на війська 57-ї і 9-ї армій Південного фронту (11-а стрілецька дивізія, 1-а стрілецька і 2-а танкова бригади), які займали південний фас Барвінківського виступу. У резерві фронту на цьому напрямі перебував 1 кавалерійський корпус у складі трьох дивізій. Слід зазначити, що війська Південного фронту були дуже ослабленими. До того ж, за наказом головному Південно-Західного напрямку з фронтів дивізій було вилучено по 500 чол. особового складу для посилення з'єднань ударного угруповання Південно-Західного фронту, що наступали на Харків.

Таким чином, план радянського командування передбачав рішучі дії, спрямовані на оточення й розгром угруповання противника в районі Харкова з наступним розвитком ударів із метою зайняття Донбасу. Однак необхідно підкреслити ризикованість ухваленого плану операції, адже супротивник також готувався розпочати активні наступальні дії проти радянських військ, розташованих у Барвінківському виступі. Ставка ВГК і генштаб знали про наміри німецького командування. За ситуації, що склалася, починати велику операцію з оперативного «мішка» було дуже ризиковано.

Командування вермахту з метою створення більш сприятливих умов для літнього наступу на південно-східному напрямі наприкінці квітня приступило до підготовки операції з ліквідації Барвінківського виступу. Вона мала розпочатися ударом 6-ї армії з району Балаклії й армійської групи Клейста (1-а танкова і 17-а армії) з району Слов'янська та Краматорська у загальному напрямі на Ізюм. Угрупування військ противника в результаті проведених заходів із кінця квітня до 12 травня були значно посилені. Перед Південно-Західним фронтом діяло 15 піхотних і 2 танкові дивізії противника, тоді, як радянська розвідка повідомляла про 12 піхотних й 1 танкову дивізії. Угрупування противника перед Південним фронтом також було збільшене і нараховувало 24 піхотні, 3 танкові, 5 моторизованих і 2 кавалерійські дивізії. Безпосередньо проти військ 57-ї і 9-ї армій зосереджувалися 10 піхотних, 2 танкові й 1 моторизована дивізії.

Загальне співвідношення сил на південно-західному напрямі на 12 травня 1942 р. складалося не на користь радянських військ. Перевага РСЧА у 1,5 рази у живій силі і понад дворазова в танках була тільки у смузі Південно-Західного фронту. Війська Південного фронту в танках, гарматах і літаках значно поступалися противнику. На південному фасі Барвінківського виступу, де дислокувалися 57-а і 9-а армії Південного фронту, противник мав перевагу за піхотою у 1,3 рази, танками — 4,4 рази й артилерією — 1,7 рази. Ця обставина вимагала міцного забезпечення (особливо протитанкового) ударного угруповання Південно-Західного фронту з боку Слов'янська й наявності в розпорядженні командуючого фронтом резервів, спроможних відбити танковий удар. Проте реальний рівень загроз радянським військовим і військово-політичним керівництвом був проігнорований.

Наступ військ Південно-Західного фронту на харківському напрямі розпочався 12 травня. За перші три дні операції вдалося прорвати оборону противника, розширивши на північній ділянці прорив до 50 км (у глибину до 20–25 км), а на південній — до 55 км по фронту і 50 км у глибину. Командування Південно-Західного напрямку, оцінюючи підсумки триденних бойових дій, 15 травня доповіло у Ставку, що операція розвивається успішно і створено умови для переходу в наступ військ Брянського

фронту та подальших наступальних дій південного угруповання Південно-Західного фронту. Однак насправді обстановка була іншою. Уведенням у бій 2 танкових та 1 піхотної дивізій на північній ділянці противник досяг переваги у силах на флангах північного ударного угруповання, нав'язавши йому важкі оборонні бої. На південній ділянці, увівши в бій до 2 піхотних дивізій, командування вермахту домоглося рівноваги сил, утримавши тилловий оборонний рубіж. Вступ у битву 2 радянських танкових корпусів у смузі наступу 6-ї армії, що відбулося тільки 17 травня, було вже запізнілим ходом. При оцінці найближчих перспектив командування Південно-Західного напряму виходило з припущення, що противник після введення в бій 2 танкових і 3 піхотних дивізій не зможе виділити значні сили для контрнаступу. Насправді німецьке командування не відмовилося від запланованої операції з метою ліквідації Барвінківського виступу і мало у своєму розпорядженні можливості для її здійснення.

Загальний план контрнаступу противника полягав у тому, щоби завдати два удари — з районів на південь від Барвінківського та Слов'янська у загальному напрямі на Ізюм. Цими діями планувалося розчленувати 9-у армію й оточити все барвінківське угруповання радянських військ. Головна роль у наступі відводилась армійській групі Клейста, оскільки відсутність у розпорядженні командування Південного фронту необхідних сил для ведення активних дій на слов'янському напрямі давало можливість без перешкод підготувати удар на ізюмсько-барвінківському напрямі.

До перегрупування створення ударних угруповань противник приступив 13 травня і закінчив його до кінця дня 16 травня. До цього часу кількість німецьких військ перед 57-ю і 9-ю арміями Південного фронту збільшилася на 3 піхотні й 1 танкову дивізії, що дало можливість досягти загальної потрібної переваги над військами 9-ї армії. На окремих ділянках у танках і гарматах противник переважав у 6–7 разів.

Усі з'єднання 57-ї і 9-ї армій до цього часу займали оборону на широкому фронті. 57-а армія, маючи 4 дивізії в першому ешелоні (одна перебувала в армійському резерві), розташовувалася на фронті 80 км, із середньою щільністю 20 км на

дивізію, 4,6 гармат і мінометів на 1 км фронту. 9-а армія була розгорнута на фронті 96 км і мала в першому ешелоні 5 стрілецьких дивізій. Середня оперативна щільність військ першого ешелону дорівнювала 19 км на дивізію, 9 гармат і мінометів на 1 км фронту. На всьому 176-кілометровому фронті цих армій оборона будувалася за системою опорних пунктів. Глибина її не перевищувала 3–4 км. Інженерне обладнання місцевості було недостатнім. Командування Південного фронту не мало можливості серйозно посилити 9-у і 57-у армії. Питання оперативного забезпечення з півдня ударного угруповання військ Південно-Західного фронту, що наступало на Харків, мало стратегічне значення, і його вирішення було прерогативою головному Південно-Західного напрямку та Ставки.

Зранку 17 травня противник за підтримки авіації завдав потужних ударів по правому крилу Південного фронту в районі на північ від Слов'янська і на південь від Барвінкового, прорвав слабку оборону 9-ї армії й у першій половині дня просунувся на глибину до 20 км, створивши загрозу тилам 57-ї армії і всьому ударному угрупованню Південно-Західного фронту. Цей удар виявився цілковитою несподіванкою для радянського командування.

В обстановці, що склалася, командуючий Південним фронтом о 15.20 17 травня віддав розпорядження про передачу 9-ї армії зі свого резерву 5-го кавалерійського корпусу, 296-ї стрілецької дивізії, 3-ї танкової бригади і двох гвардійських мінометних полків. Своєю чергою головнокомандуючий Південно-Західним напрямом о 16-й годині підпорядкував командуючому Південним фронтом 2-й кавалерійський корпус і зажадав організувати всіма силами, що були у Барвінківському виступі, контрудар по противнику, який прорвався. Одночасно на загрозовий напрямок зі смуги 38-ї армії перекидалися 343-я стрілецька дивізія, 92-а танкова бригада і протитанковий батальйон, яким було поставлене завдання зайняти оборону на південь від Ізюму. Однак за повної відсутності зв'язку зі штабом 9-ї армії здійснити ці заходи виявилось практично неможливим. Тому командуючий Південним фронтом першочерговим завданням визначив не допустити форсування противником р. Сіверський Донець і розвитку наступу в північному напрямі.

О 17.30 17 травня військова рада напряму доповідала Ставці, що метою противника є оволодіння Барвінковим, Ізюмом і зрив наступу Південно-Західного фронту. Відзначаючи важливість збереження міцного становища на правому крилі Південного фронту, військрада просила у Ставки підсилення у складі 2 стрілецьких дивізій і 2 танкових бригад, на що було дано згоду. Однак прибуття цих сил очікувалося не раніше 20–21 травня. З огляду на різке погіршення обстановки на фронті 9-ї армії до кінця 17 травня головнокомандуючий Південно-Західним напрямом о 01.35 18 травня ухвалив рішення направити на цю ділянку зі складу 6-ї армії 23-й танковий корпус. На практиці це означало відмову від подальшого розвитку удару на Харків із півдня й переорієнтацію частини сил ударного угруповання Південно-Західного фронту для відбиття військ Клейста з боку Слов'янська. До цього ж часу відноситься і звернення по телефону головнокомандувача Південно-Західного напрямом до Сталіна з проханням припинити наступ на Харків, у чому було відмовлено. У зв'язку з подальшим погіршенням ситуації на ділянці 9-ї і 57-ї армій головком Південно-Західного напрямом о 21.50 18 травня наказав вилучити з 6-ї армії 21-й танковий корпус й одну стрілецьку дивізію, направивши ці сили також для відбиття удару групи Клейста.

Проте порушення зв'язку у військах, що перебували в Барвінківському виступі, не дозволило вчасно провести задумане перегрупування сил. Частини 23-го танкового корпусу почали виходити з бою лише у другій половині дня 18 травня, а 21-го танкового корпусу — 19 травня. Противник до цього часу значно розширив прорив і створив загрозу оточення радянських військ у Барвінківському виступі. У цій обстановці головком Південно-Західного напрямом 19 травня віддав наказ про перехід до оборони по периметру виступу для того, щоби зосередити основні сили на розгромі німецького угруповання, яке прорвалося. Це рішення затвердила Ставка. Однак часу вже не залишилося. Війська групи Клейста, які наступали в північному напрямі, 23 травня з'єдналися з частинами 6-ї німецької армії, що перейшли в наступ з району Чугуєва, і тим самим перерізали шляхи відходу радянських військ із Барвін-

ківського виступу на схід. 24–29 травня залишки військ 57-ї і 6-ї армій та армійської групи генерала Л. Бобкіна, об'єднані в групу генерал-лейтенанта Ф.Костенка, вели важкі бої в оточенні й окремими загонами і групами намагалися прорватися та переправитися на східний берег р. Сіверський Донець.

У результаті розгрому радянських військ під Харковом припинили існування 6-а і 57-а армії, армійська група генерала Л.Бобкіна, 2 танкових і 3 кавалерійських корпуси. Зазнала важких втрат і 9-а армія. Загальні втрати Південно-Західного і Південного фронтів сягнули 277 тис. 190 чол.⁹², 5058 гармат і мінометів, 775 танків⁹³. Вирішальною причиною, що обумовила катастрофічний результат операції на харківському напрямі, виявилось непродумане планування Ставкою ВГК усіх весняних операцій радянських військ у цілому й операції на південно-західному напрямі зокрема. Плануючи наступальні дії майже на всьому радянсько-німецькому фронті, Ставка рівномірно розподілила сили, не забезпечивши вирішальної переваги сил на жодному з напрямів і не передбачивши стратегічного маневру для послідовного розгрому основних угруповань противника.

Незабезпеченість достатніми силами і засобами в першу чергу стосувалася південно-західного напрямку, де розгорнулися основні події навесні і влітку 1942 р. Починаючи операцію силами Південно-Західного фронту на харківському напрямі, Ставка ВГК не подбала про її оперативно-стратегічне забезпечення активними діями суміжних фронтів. Південний фронт не одержав достатніх сил і засобів для ведення наступу і не був націлений на активні дії для сприяння військам Південно-Західного фронту. Запланований наступ Брянського фронту на орловському напрямі Ставкою також було скасовано. Усе це спричинило до того, що наступ Південно-Західного фронту на харківському напрямі виявився ізольованим і незабезпеченим активними діями суміжних фронтів. Це дозволило німецькому командуванню вільно маневрувати силами, знімати їх як з орловської, так і з донбаської ділянок фронту для вирішення завдань на харківському напрямі.

Ще одним прорахунком Ставки була недооцінка масованого використання авіації для завдання ударів по основних і най-

більш небезпечних угрупованнях противника як у ході наступу, так і при відбитті контрнаступу. Авіаз'єднання також виявилися розпорощеними по фронтах і арміях. Починаючи наступальну операцію, Ставка і командування Південно-Західного напрямку не вжили рішучих заходів для зміцнення флангів головного угруповання Південно-Західного фронту з боку Слов'янська і Балаклії.

Планування операції штабом Південно-Західного фронту також мали суттєві погіршеності, насамперед ідеться про тривалий період підготовки. Це поглиблювалося слабким знанням противника і недооцінкою його маневрових можливостей. Розвідка фронтів применшила сили противника на 30%, несвоечасно розкрила його резерви, що підходили з тилу, і перегрупування. Не вдалося вчасно розкрити плани німецького командування, спрямовані на ліквідацію Барвінківського виступу. Більш того, розвідка, заволодівши 13 травня важливими документами на проведення цієї операції, доповіла про них тільки 17 травня⁹⁴. Серед важливих причин поразки радянських військ на харківському напрямі були також відсутність достатнього бойового досвіду командного складу всіх рівнів, слабка підготовка більшості з'єднань, недостатнє забезпечення військ бойовою технікою і слабкі навички володіння нею.

2.6. Оборонні операції радянських військ на куп'янському напрямі і відхід їх за р. Оскіл (10.06.42–26.06.42). Операція «Клаузевіц»

У зв'язку з різким погіршенням обстановки на південно-західному напрямі, яке склалося внаслідок бездарного провалу радянського командування під Харковом, перед військами Південно-Західного фронту (9-а, 21-а, 28-а, 38-а армії) були поставлені оборонні завдання. Ставка підсилила його 7 стрілецькими дивізіями, 2 танковими корпусами і 4 танковими бригадами. До 10 червня у складі фронту діяло 4 танкових і 2 кавалерійських корпуси, 30 стрілецьких дивізій, 2 стрілецькі і 8 танкових бригад.

Німецьке командування з метою подальшого поліпшення оперативного становища своїх військ наприкінці травня розпочало підготовку двох нових операцій силами 6-ї і 1-ї танкової армій. До 10 червня у складі цих з'єднань нараховувалося 26 піхотних, 5 танкових і 2 моторизовані дивізії, що забезпечувало противнику значну перевагу (в 1,5 рази) над радянськими військами. З повітря угруповання підтримувалося авіацією 4-го повітряного флоту і 8-го окремого авіаційного корпусу.

10 червня 6-а армія, створивши одне угруповання на захід від Вовчанська (7 піхотних дивізій) та інше східніше Чугуєва (3 піхотні, 3 танкові, 1 мотодивізія), атакувала війська 28-ї і 38-ї армій. Не витримавши удару, вони почали відходити у східному напрямі. Командування Південно-Західного фронту організувало контрудар силами 2 танкових корпусів і 2 стрілецьких дивізій, які до 14 червня зупинили просування противника на схід.

У період з 15 по 21 червня німецьке командування провело підготовку другої операції. За рахунок перекидання з 6-ї в 1-у танкову армію армійського і моторизованого корпусів до 21 червня на ділянці від Чугуєва до Слов'янська було створено три угруповання загальним складом до 13 дивізій. Головне угруповання (3 піхотні, 3 танкові й 1 моторизована дивізії) зосереджувалося в районі Чугуєва. 22 червня противник перейшов у наступ, прорвав оборону радянських військ і, використовуючи свою перевагу, почав розвивати удар на Куп'янськ. В обстановці, що склалася, командуючий фронтом з 23 до 26 червня відвів війська на східний берег р. Оскіл. Спроби форсувати річку і захопити плацдарми були відбиті⁹⁵.

Припинивши наступ на цьому напрямі, німецьке командування здійснило перегрупування танкових і моторизованих дивізій 1-ї танкової армії в Донецькому басейні для підготовки до подальшого наступу. Розпочалася підготовка до операції «Клаузевіц»⁹⁶, яку передбачалося здійснити ударами 4-ї танкової і 6-ї армій із району Острогозька та 1-ї танкової армії з району Артемівська у загальному напрямі на Кантемирівку.

Метою операції було оточення і знищення Південно-Західного фронту.

У цій ситуації Ставка ВГК 6 липня 1942 р. прийняла рішення на відвід військ Південно-Західного і правого крила Південного фронтів на схід та одночасно приступила до зосередження свіжих сил і підготовки оборони на підступах до Сталінграда і Кавказу. У район Сталінграда додатково до 7-ї резервної армії, яка формувалась на місці, із району Сталіногорська перекидалася 1-а резервна армія. Командуючому Північнокавказьким фронтом було наказано розгорнути 51-у армію на південному березі Дону, підготувавши цей рубіж до оборони.

У ніч на 7 липня війська 28-ї, 38-ї і 9-ї армій Південно-Західного й 37-ї армії Південного фронтів почали відхід. 7 липня в наступ перейшли 4-а танкова і 6-а армії німців, завдаючи ударів уздовж правого берега Дону на Кантемирівку. У результаті оборонної операції радянських військ, яка проводилася 28 червня — 24 липня, план німецького командування з оточення військ Південно-Західного фронту в районі Валуйки — Старобільськ — Сватове й Південного фронту в Донецькому басейні було зірвано. Проте радянські війська продовжували відступати.

22 липня 1942 р. частинами вермахту було взяте останнє з українських міст — Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області⁹⁷. Датою повної окупації території республіки стало 27 липня 1942 р., коли було захоплене селище міського типу та залізнична станція Шотове тієї ж області. Таким чином, німецькі й румунські війська повністю окупували УРСР.

28 липня 1942 р. був виданий наказ народного комісара оборони СРСР № 227, який отримав неофіційну назву «Ні кроку назад!». Втрата мобілізаційного ресурсу, сільськогосподарського та промислового потенціалу України визначалась як одна з найбільших втрат радянської сторони. У документі констатувалося: на окупованій території залишилося 70 млн радянських людей і величезні стратегічні ресурси, СРСР втратив перевагу над Німеччиною в людських резервах і запасах хліба,

подальший відступ загрожував державі загибеллю. Наказ мав за мету ліквідувати відступальні настрої у військах. Сталін вимагав наведення в армії «найсуворішого порядку і залізної дисципліни», знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, що допустили відступ військ без наказу командування. Для кожного військовослужбовця оголошувалася вимога — ні кроку назад без наказу. «Панікерів» і «боягузів» наказувалося розстрілювати на місці. Передбачалося сформувати в межах фронту 1–3 штрафні батальйони по 800 чол., а в межах армії — 5–10 штрафних рот по 150–200 чол. в кожній. Також у межах армії належало сформувати 3–5 загороджувальних загонів (до 200 чол. в кожному) із завданням не допустити несанкціонованого відходу частин із займаних позицій. Подальші події показали, що заходи, здійснені відповідно до цього наказу, не змогли зупинити відступ радянських військ, проте все ж таки відіграли мобілізуючу роль⁹⁸.

3. БОЙОВІ ОПЕРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЗИМОВІЙ КАМПАНІЇ 1942–1943 рр.

У результаті успішного контрнаступу радянських військ під Сталінградом (операція «Уран») стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті до кінця 1942 р. різко змінилася на користь РСЧА. Проте знищення оточеного під Сталінградом угруповання противника затягнулося, тут було скуто 7 радянських армій, що викликало зниження темпів розвитку наступу на південно-західному напрямі. Відтак наступна стратегічна операція («Сатурн»), яка мала на меті оточення решток німецько-італійських військ за р. Дон та з виходом радянських ударних угруповань до Ростова-на-Дону — відсічення групи армій «А» противника, яка діяла на Північному Кавказі, не була проведена у повному обсязі.

17 грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію «Малий Сатурн», у ході якої частини 1-ї гвардійської та 6-ї армій, 17-го танкового корпусу у 20-х числах грудня звільнили північно-східну частину Ворошиловградської області з містом Мілове. Першим населеним пунктом в Україні, до якого 18 грудня 1942 р. ввійшли радянські війська, стало село Півнівка Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області.

13 січня 1943 р. з'єднання правого крила Південно-Західного фронту з території Міловського району завдали допоміжного удару за планом проведення Острогозько-Росошанської операції. Результатом ударів військ Брянського і Воронежського фронтів на острогозькому і касторненському напрямках став розгром угруповання противника на Верхньому Дону й утворення в його обороні 400-кілометрового розриву від Ливни до

Старобільська. Війська Південно-Західного фронту у другій половині січня ввійшли на територію Харківської області, зав'язали бої за Куп'янськ, звільнили міста Сватове, Старобільськ, Сіверськодонецьк та вийшли на рубіж р. Сіверський Донець від гирла до Лисичанська, захопивши плацдарм на його правому березі східніше Ворошиловграда.

3.1. Донбаська наступальна операція Південно-Західного і Південного фронтів (29.01.43–18.02.43) та Харківська наступальна операція Воронежського фронту (2.02.43–3.03.43)

Наступ радянських військ у січні 1943 р. створював сприятливі умови для розвитку успіху на курському, харківському та ворошиловградському напрямках й обходу Донбасу з півночі⁹⁹. Оцінивши обстановку, що склалася, представник Ставки генерал-полковник О.Василевський і військова рада Воронежського фронту ще 21 січня 1943 р. подали пропозиції про розвиток наступу військ фронту на харківському напрямі та військ лівого крила Брянського фронту загальним напрямом на Курськ. Ставка з ними погодилася і 26 січня поставила Брянському та Воронежському фронтам завдання на подальший розвиток наступу з метою завершення розгрому групи армій «Б» та звільнення Харківського промислового району і основної залізничної магістралі, що зв'язувала центр із півднем країни. Головний удар завдавали війська Воронежського фронту, які мали завершити розгром групи армій «Б», захопити Харків, Курськ і до 21 лютого вийти на рубіж Суми — Лебедин — Полтава. Подальшим напрямом наступу визначалися Ромни, Кременчук та вихід на р. Дніпро¹⁰⁰.

Ставка ВГК, використовуючи вигідну ситуацію, що виникла в результаті січневого наступу радянських військ на ворошиловградському і ростовському напрямках, вирішила одночасно з наступальною операцією на курському і харківському напрямках провести операцію по знищенню групи армій «Дон» та звільненню Донецького басейну. Це завдання покладалося на війська Південно-Західного і Південного фронтів.

Південно-Західному фронту силами 6-ї і 1-ї гвардійських армій та рухомої групи фронту було наказано розгорнути наступ із рубежу Сватове — Старобільськ у напрямках на Ізюм, Лозову, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь та Слов'янськ, Красноармійськ, Маріуполь і відрізати шляхи відходу на захід основним силам групи армій «Дон». Армії лівого крила фронту повинні були наступати на ворошиловградському напрямі. Війська Південного фронту одержали завдання розгорнути наступ на захід уздовж узбережжя Азовського моря та з'єднатися з військами Південно-Західного фронту в районі Сталіно (Донецьк) та Маріуполя.

Усвідомлюючи загрозу з радянського боку, німецьке командування зосередило основні зусилля на утриманні Донецького і Харківського промислових районів. Сюди перекидалися війська з Заходу, а також з інших ділянок Східного фронту. Планувалося не тільки стійко оборонятися на харківському і донбаському напрямках, а й активними діями знищити радянські війська, що стрімко просувалися до Харкова й в обхід Донбасу з півночі. Для цього було вирішено спочатку завдати два концентричних удари по правому крилу Південно-Західного фронту — із району Краснограда у загальному напрямі на Павлоград і з району західніше Красноармійська на Павлоград. У подальшому німці мали намір здійснити наступ із району Павлограда на Лозову по тилах 6-ї армії Південно-Західного фронту, а потім розвинути контрнаступ і завдати удару по військах Воронежського фронту у загальному напрямі на Харків. У випадку успіху передбачалося підключити до контрнаступу й орловське угруповання — назустріч військам, що наступали з району Харкова.

Наприкінці січня в Донбасі діяла група армій «Дон», що нараховувала у своєму складі 27 дивізій (у тому числі 9 танкових і 2 моторизовані) та 1 бригаду. Ці війська одержали завдання утримувати Донецький промисловий район. Сили Південно-Західного і Південного фронтів перевершували противника у живій силі та мінометах, однак удвічі поступалися в танках і в 1,2 рази по гарматах. Тоді, як німецькі війська отримали достатню кількість боєприпасів і пального, радянські

з'єднання відчували труднощі у матеріально-технічному забезпеченні. Запаси військ до початку операції становили 75% від норм. Фронти продовжували базуватися на залізничні станції, розташовані на відстані від лінії фронту. До початку операції армійські склади перебували в 125–150 км від військ. Усе це ускладнювалося важкими умовами зими. На харківському напрямі радянському командуванню вдалось досягти переваги в танках у 2 рази та в артилерії — в 1,5 рази.

29 січня 1943 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію. З 5 лютого в наступ на донбаському напрямі включилися і війська Південного фронту. Операція Воронежського фронту розпочалася 2 лютого 1943 р. На першому етапі фронти досягли помітних успіхів. 11 лютого Ставка зажадала від військ Південно-Західного фронту не допустити відходу противника в район Дніпропетровська і Запоріжжя, загнати донецьке угруповання на Кримський півострів та, прикривши Перекоп і Сиваш, надійно ізолювати його від інших німецьких військ на території України¹⁰¹.

Виконуючи це завдання, з'єднання ударного угруповання Південно-Західного фронту до 17 лютого вийшли на рубіж Зміїв — Красноград — Красноармійськ — Краматорськ — Слов'янськ — Ворошиловград. Ведучи наступ на широкому 420-кілометровому фронті, у відриві від баз постачання на 300–350 км, передові загони радянських військ вийшли до Дніпра на північ від Дніпропетровська та на підступи до Запоріжжя. Водночас війська Південного фронту, розвиваючи наступ, 14 лютого зайняли Ростов-на-Дону, а 17 лютого вийшли на р. Міус. Війська Воронежського фронту 16 лютого 1943 р. звільнили Харків і, продовжуючи розвивати наступ у західному і південно-західному напрямках, до 3 березня досягли рубежу Суми — Лебедин. Тут вони були зупинені противником, що зосередив великі сили.

Німецьке командування, прагнучи затримати наступ військ правого крила Південно-Західного фронту на південь від м. Артємівськ, організувало оборону на рубежі Лисичанськ — Дружківка — Красноармійськ, використавши для цього війська, що відступили з Кавказу, а також дивізії, які прибули з

Франції. Одночасно під натиском Південного фронту частини вермахту відходили до р. Міус, скорочуючи лінію фронту і почавши перекидання дивізій у Донбас. Уживалися усі заходи для того, щоби не тільки затримати наступ Південно-Західного фронту, а й створити сильне угруповання для удару з півдня по його правому крилу.

Радянська розвідка вчасно не виявила зосередження великих сил противника, і командування Південно-Західного фронту не бачило ніякої небезпеки з його боку. Більш того, відхід частин вермахту перед Південним фронтом на р. Міус був сприйнятий як рішення німецького командування про відступ із Донбасу і відведення своїх військ за Дніпро. Виходячи з цієї помилкової оцінки намірів противника, командуючий Південно-Західним фронтом 17 лютого прийняв рішення продовжувати наступ, щоби випередити німців у відході до Дніпра у районах Дніпропетровська і Запоріжжя. Слід зазначити, що це рішення Ставка не скасувала й, власне кажучи, погодилася з ним.

Реальна загроза радянським військам, що наступали в напрямі Дніпра, своєчасно оцінена не була. Зосередивши танкові угруповання біля підніжжя виступу фронту на півночі в районі Краснограда, а на півдні — у районі Красноармійська, противник 19 лютого перейшов у контрнаступ. Основними причинами незавершеності Донбаської наступальної операції в лютому 1943 р. стали розпилення сил і засобів фронту по кількох напрямках, значний некомплект (до 50–60%) матеріальної частини в танкових корпусах, відрив військ від баз постачання, недостатні темпи відновлення залізниць на зайнятій території, помилки розвідки й неправильна оцінка намірів протилежної сторони, недооцінка вищим радянським військовим командуванням можливостей противника та постановка завищених завдань своїм військам. За цих обставин командуванню вермахту вдалося створити ударне угруповання, а потім перейти в контрнаступ.

Приблизно так само розвивалися події і у Харківській наступальній операції, під час якої противник 4 березня перейшов у контрнаступ. Війська Воронезького фронту розпочали

наступ на Харків ще у ході *Воронезько-Касторненської* та *Острогозько-Россошанської* операцій. Як наслідок — обмежений запас матеріальних засобів. Причому до початку наступу на вихідному рубежі була розгорнута тільки частина з'єднань. Інші війська лівого крила фронту ще продовжували перегрупування і в міру прибуття брали участь в операції. Робота тилу з матеріально-технічного забезпечення військ відбувалася в дуже важких умовах. Великий відрив тилових баз від району зосередження ускладнював своєчасну подачу боєприпасів, пального і продовольства у передові частини. Усе це негативно вплинуло на темпи операції і спричинило її незавершеність.

На заключному етапі операції різко знизилася активність авіації радянських фронтів унаслідок великої віддаленості аеродромів від лінії фронту наступаючих військ. До того ж, противнику вдалося досягти дворазової переваги в літаках за рахунок залучення їх з інших напрямів. Це дозволило при переході в контрнаступ завдавати по радянських військах сильних ударів із повітря.

3.2. Оборонна операція Південно-Західного і Воронезького фронтів на донбаському й харківському напрямках (22.02.43–23.03.43)

У другій половині лютого 1943 р. війська Воронезького і Південно-Західного фронтів продовжували наступ на захід і південний-захід від Харкова з метою вийти до Дніпра й ізолювати донбаське угруповання противника від інших його військ на території України¹⁰². При цьому з'єднання обох фронтів зазнали значних втрат, розтяглися по фронту й у глибину та мали вкрай мало матеріально-технічних засобів. Забезпеченість паливом становила по Воронезькому фронту 0,2, а по Південно-Західному — 0,5–0,7 заправки. Загрозливою була забезпеченість військ боєприпасами: по Воронезькому фронту — 0,4–0,6, а по Південно-Західному — 0,3–0,5 боєкомплекту.

В обстановці, що склалася на другу половину лютого, німецьке командування, провівши перегрупування і зосере-

дивши резерви, вирішило перейти в контрнаступ на харківському і донбаському напрямках для того, щоби зупинити просування радянських військ і спробувати повернути втрачену ініціативу. Безпосередньо для контрнаступу залучалися війська правого флангу 2-ї армії з групи армій «Центр», оперативна група «Кемпф», 4-а танкова армія і частина сил 1-ї танкової армії групи армій «Південь». До початку контрнаступу командуванню вермахту вдалося зосередити у 2,5 рази більше танків та в 1,2 рази гармат.

Підготовка контрнаступу противника не була вчасно розкрита радянською розвідкою, він виявився несподіваним. 19 лютого німецькі війська завдали удару по правому крилу Південно-Західного фронту (6-а, 1-а гвардійська армії і рухома група фронту). Танковий корпус СС наступав із району Краснограда на Павлоград, а 40-й танковий корпус — із району Красноармійська на Лозову і Балаклію. З 22 лютого в дію вступив 48-й танковий корпус. Противник мав на ділянках наступу абсолютну перевагу у живій силі і бойовій техніці. Радянські війська, що наступали на широкому фронті по розбіжних напрямках на Дніпропетровськ, Запорозжжя й углиб Донбасу, виявилися невідготівленими до відбиття раптових танкових ударів.

Німецький наступ був помилково оцінений командуванням фронту як дії з метою прикриття відходу головних сил групи армій «Південь» із Донбасу до Дніпра. Військам фронту було наказано продовжувати просуватися вперед, тому в перші п'ять днів обидві сторони вели наступальні дії, зустрічну битву. Противнику вдалося зупинити наступ військ Південно-Західного фронту, завдати потужних ударів по його правому крилу, відкинути їх за р. Сіверський Донець і вийти в тил наступаючим військам Воронежського фронту. Ставка не вжила заходів до своєчасного зупинення військ Воронежського фронту, армії якого продовжували наступати до 3 березня — саме у цей час противник заходив їм у тил.

4 березня вермахт, маючи подвійну перевагу у живій силі і потрійну в авіації, перейшов у наступ із району Люботина, спрямовуючи удари на Харків та Белгород. Війська лівого

крила Воронежського фронту, що не встигли до цього часу закріпитися па досягнутих рубежах, почали відхід, залишили Харків і до 27 березня закріпилися на рубежі Коренева — Краснопільськ — Готня і далі по східному берегу р. Сіверський Донець, створивши південний фас Курського виступу.

Удари німців і відхід радянських військ різко змінили обстановку не тільки на південно-західному напрямі — наслідки цього позначилися на подальшому наступі РСЧА і на інших ділянках фронту. Для ліквідації загрози, що виникла на південно-західному напрямі, Ставка висунула сюди зі свого резерву 1-у і 2-у танкові, 66-у, 24-у і 62-у армії; передала 21-у і 64-у армії до складу Воронежського фронту. Крім того, від Воронежського фронту на Південно-Західний була передана 3-я танкова армія.

Унаслідок контрнаступу німецьким військам вдалося не тільки зупинити радянський наступ, але і просунутися у смузі Воронежського фронту до 150 км і у смузі Південно-Західного фронту — до 110 км. Проте здійснили головний задум — оточити і знищити радянські війська — не вдалося завдяки введенню у бій резервів Ставки ВГК.

4. НАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ, ЗАХОПЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАЦДАРМІВ НА ДНІПРІ У ЛІТНЬО-ОСІННІЙ КАМПАНІЇ 1943 р.

Обидві воюючі сторони розраховували, що влітку 1943 р. відбудеться рішучий перелом у війні на їхню користь. І німецьке, і радянське вище військове командування напрямком зосередження основних зусиль визначали південну ділянку фронту. За задумом Ставки, радянські війська, що діяли на південно-західному напрямі (Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти), повинні були у ході оборонної битви виснажити противника (силами Центрального і Воронежського фронтів, які займали Курський виступ), а потім із переходом у контрнаступ і загальний наступ розгромити одне з найбільш сильних угруповань німців, що утримувало важливі економічні райони — Лівобережну Україну і Донбас¹⁰³.

На цьому визначальному напрямі Ставка ВГК зосередила великі стратегічні резерви, об'єднані у Степовий фронт (командуючий генерал-полковник І. Конев). До його складу входило 5 загальновійськових, 1 танкова й 1 повітряна армії (4-а і 5-а гвардійські, 27-а, 47-а і 53-а армії, 5-а гвардійська танкова і 5-а повітряна армії), а також 2 танкових, 1 механізований і 3 кавалерійських корпуси. За своїм бойовим і чисельним складом цей фронт був найбільш могутнім стратегічним резервом Ставки, який створювався в роки війни. Розташовуючись за Центральним і Воронежським фронтами, Степовий мав завдання відбити можливі прориви великих угруповань противника у східному напрямі, а також бути готовим до активних дій за наказом Ставки.

4.1. Ізюмсько-Барвінківська наступальна операція Південно-Західного фронту (17.07.43–27.07.43). Наступальна операція Південного фронту на р. Міус (17.07.43–2.08.43). Белгородсько-Харківська стратегічна наступальна операція «Полководець Румянцев» (3.08.43–23.08.43)

Оборонна операція під Курськом здійснювалася в тісній оперативно-стратегічній взаємодії з військами, що інших напрямів. Зокрема, через 12 днів після початку німецької операції «Цитадель» на Курському виступі сили Південно-Західного фронту розпочали наступ у Донбасі, відомий як *Ізюмсько-Барвінківська наступальна операція (17.07.43–27.07.43)*. Того ж дня розпочалася *наступальна операція Південного фронту на р. Міус (17.07.43–2.08.43)*. Наступальні операції радянських військ південніше Курського виступу проводились за єдиним планом і мали за мету скувати угруповання противника та не допустити їх перегрупування на головний напрямок — у район Курської дуги. Німецьке командування у цій обстановці вже не могло розраховувати на посилення своїх ударних угруповань у районі Белгорода.

Задум радянського командування на літо 1943 р. передбачав не тільки проведення оборонної операції з метою знекровлення ударних угруповань противника, але і перехід у контрнаступ у районах Орла і Белгорода та створення сприятливих передумов для стратегічних наступальних дій. Контрнаступ радянських військ у районі Курського виступу складався з двох великих операцій стратегічного значення: *Орловської* Західного, Брянського і Центрального фронтів (12.07.43–18.08.43) і *Белгородсько-Харківської* Воронежського та Степового фронтів (3.08.43–23.08.43).

План контрнаступу на белгородсько-харківському напрямі був відпрацьований уже у ході завершення оборонних боїв. З огляду на те, що головні сили Воронежського і Степового фронтів наприкінці липня 1943 р. вийшли в район на північ від Белгорода, Ставка, прагнучи максимально скоротити час на підготовку операції, ухвалила рішення — не вдаючись до складних перегрупувань завдати глибокого розсікаючого удару суміжними крилами Воронежського і Степового фронтів у за-

гальному напрямі на Богодухів — Валки в обхід Харкова з заходу. Удар із метою обходу Харкова з південного заходу повинна була здійснити 57-а армія Південно-Західного фронту.

Воронезький і Степовий фронти мали 9 загальновійськових, 2 танкові і 2 повітряні армії (54 стрілецькі дивізії, 8 танкових і 3 механізовані корпуси, 6 окремих танкових бригад, 16 окремих танкових і самохідно-артилерійських полків). Їм протистояли: 4-а танкова армія й оперативна група «Кемпф», що мали 18 дивізій, у тому числі 4 танкові. Для проведення операції, яка отримала кодове найменування «*Полководець Румянцев*», була забезпечена перевага у живій силі більш, як у 3,5 рази, в артилерії — у 4,5, у танках — у 4 і в авіації — в 1,3 рази¹⁰⁴.

Основні зусилля авіації фронтів були спрямовані на знищення військ і техніки противника, а також завоювання переваги у повітрі. Авіація далекої дії повинна була сприяти військам фронтів у прориві ворожої оборони на головних напрямках, а також зривати залізничні перевезення противника і знищувати його авіацію на аеродромах. Партизани здійснювали операцію «*Рейкова війна*», сутність якої полягала в тому, щоби масовим та одночасним підривом рейок на основних залізницях, які експлуатувалися противником, зірвати перегрупування і матеріальне забезпечення головних угруповань ворожих військ і сприяти РСЧА у проведенні наступальних операцій зі звільнення Орловської, Смоленської, Брянської областей, Лівобережної України, Донбасу і форсування р. Дніпро.

Контрнаступ радянських військ на белгородсько-харківському напрямі почався ранком 3 серпня. Уже в перший день вдалося прорвати німецьку оборону на всій тактичній глибині. 5 серпня було звільнено Белгород і наступ розгорнувся в оперативній глибині. Особливо успішно діяли танкові армії. До 11 серпня війська Воронезького фронту, значно розширивши прориви у західному і південно-західному напрямках, перерізали залізницю Харків — Полтава. Успішно розвивали наступ і війська Степового фронту. Для прискорення розгрому угруповання противника в районі Харкова 8 серпня до складу Степового фронту була передана 57-я армія Південно-Західного фронту, яка отримала завдання форсувати р. Сіверський Донець і вийти в ні-

мецькі тили в районі Харкова. Одночасно для посилення правого крила Степового фронту Ставка передала до його складу з Воронезького фронту 5-у гвардійську танкову армію. До 11 серпня війська Степового фронту вийшли на підступи до Харкова.

Удар Воронезького і Степового фронтів створив серйозну загрозу охоплення із заходу і півдня головних сил вермахту в районі Харкова. Тому противник вирішив перекинути у цей район оперативні резерви з Донбасу і Полтави та до 11 серпня зосередив сильні танкові угруповання в районі Охтирки й Богодухова у складі 7 танкових і моторизованих, 4 піхотних дивізій. 11–17 серпня поблизу Богодухова розгорнулася запекла битва 1-ї танкової армії та 5-ї і 6-ї гвардійських армій із німецьким контратакуючим угрупованням. Противнику вдалося створити значну перевагу в танках і відтіснити радянські війська на 20 км до Богодухова, але вийти на тили ударного угруповання Воронезького фронту він не зміг.

Зазнавши невдачі в прориві до Богодухова з району на захід від Харкова, німецьке командування вирішило завдати удару на Богодухів із північного заходу (від Охтирки), але і ця спроба закінчилася невдачею. Командуючий фронтом ввів у бій на правому крилі 47-у армію, що перебувала у другому ешелоні. Крім того, для відбиття контрударів противника Ставка передала до складу фронту зі свого резерву 4-у гвардійську армію. Армії правого крила фронту (38-а, 40-а і знову введена 47-а) зранку 17 серпня відновили наступ у західному напрямі і до кінця 23 серпня, подолавши до 40–50 км, вийшли на рубіж Суми — Лебедин — Веприк — Охтирка, створивши загрозу тилам усього угруповання противника у цьому районі¹⁰⁵. Слід зазначити, що в боях у районі Богодухова й Охтирки Воронезький фронт зазнав значних втрат, причинами яких було те, що його командування прагнуло захопити якомога більшу територію без закріплення успіху і міцного забезпечення флангів ударних угруповань.

У цей час війська Степового фронту, долаючи запеклий опір наземних військ та авіації противника, послідовно проривали проміжні оборонні рубежі вермахту і 23 серпня ввійшли у Харків. Белгородсько-Харківська операція тривала 21 день. Радянські війська, розгорнувши наступ у смузі до 250 км, про-

сунулися на глибину до 140–150 км із темпом 6–7 км на добу та розгромили 15 дивізій противника. Це забезпечило умови для розгортання подальшого наступу на території Лівобережної України. Проте втрати РСЧА були дуже значними — 255 тис. 566 чол., у тому числі 71 тис. 611 безповоротних. Середньодобові втрати були найвищими протягом усього 1943 р. — 12 тис. 170 чол.¹⁰⁶

За задумом Ставки, головний удар радянські війська повинні були розвивати на південно-західному напрямі з метою завершити розгром південного флангу німецького фронту, звільнити найважливіший промисловий район країни — Донбас і багаті сільськогосподарські райони.

4.2. Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція (26.08.43–30.09.43)

Головні зусилля Ставка ВГК вирішила зосередити на київському напрямі, прагнучи розгромити одне із найсильніших угруповань ворога, розсікти стратегічний фронт противника і створити загрозу його угрупованню, що діяло в Донбасі¹⁰⁷. Центральний фронт мав наступати в загальному напрямі на Севськ — Хутір-Михайлівський і не пізніше 1–3 вересня вийти на рубіж р. Десна — Трубчевськ — Новгород-Сіверський — Шостка — Глухів — Рильськ. Надалі передбачалося розвивати наступ на Конотоп — Ніжин — Київ, за сприятливих умов частиною сил форсувати р. Десна і просуватися правим берегом ріки на Чернігів¹⁰⁸.

Війська Воронежського фронту після розгрому противника в районі Харкова повинні були продовжувати наступ на Полтаву й Кременчук і до 23–24 серпня вийти головними силами на лінію ст. Яреськи — Полтава — Карлівка. Надалі наступати до р. Дніпро і вийти на фронт Кременчук — Орлик, передбачивши захоплення передовими частинами дніпровських переправ¹⁰⁹. Степовому фронту після оволодіння Харковом було наказано продовжувати наступ у загальному напрямі на Красноград і Верхньодніпровськ і до 24–25 серпня вийти головними силами на лінію Карлівка — Красноград — Кегичівка. Надалі — наступати до р. Дніпро і передовими частинами захопити переправи¹¹⁰.

Відповідальні завдання покладалися на партизанів. Ще на початку 1943 р. Український штаб партизанського руху під керівництвом ЦК КП(б)У розробив весняно-літній план дій, який передбачав виконання таких завдань: порушити роботу великих залізничних вузлів Ковель, Коростень, Шепетівка, Здолбунів; підірвати залізничні магістралі Київ — Ковель, Київ — Шепетівка, Тернопіль — Жмеринка, Фастів — Дніпропетровськ. Велике значення приділялося питанням взаємодії з військами РСЧА, особливо при форсуванні Дніпра.

Завдання військам фронтів були визначені ще в період битви під Курськом. Проте вимоги Ставки виявилися завищеними, і фронти не вклалися у відведені терміни. До 23 серпня вони завершили Курську контрнаступальну операцію. Стратегічна наступальна операція, широкомасштабною метою якої було звільнення Лівобережної України, проходила з 26 серпня до кінця вересня 1943 р. До початку наступу у складі трьох фронтів налічувалося 16 загальновійськових і 3 танкові армії, що нараховували 114 дивізій і 15 танкових корпусів, а також 3 повітряні армії.

Перед військами Центрального, Воронезького і Степового фронтів продовжували діяти сили 2-ї армії групи армій «Центр», а також 4-а танкова і 8-а армії групи армій «Південь». Радянська сторона вдвічі переважала у живій силі та літаках, учетверо — по артилерії, кількість танків була приблизно однаковою.

Фронтowa авіація (16-а, 2-а і 5-а повітряні армії) у період підготовки прориву повинна була зосередженими діями бомбардувальників і штурмовиків під прикриттям винищувачів завдати могутніх ударів по опорних пунктах, вузлах опору і резервах противника, а у ході операції підтримувати наступаючі війська, особливо бронетанкові з'єднання. Авіацію далекої дії планувалося використовувати для ударів по оперативних резервах противника, залізничних вузлах і станціях, а також по аеродромах у районах Кіровограда, Полтави, Сталіно, Краматорська, Маріуполя та ін.

26 серпня війська Центрального фронту почали наступ. Найбільшого успіху в перші дні досягли частини лівого крила. 29 серпня вони звільнили Глухів і продовжували розвивати наступ на Конотоп. Для закріплення досягнутого результату ко-

мандуючий фронтом перегрупував на цей напрямок із правого крила 2-у танкову, 13-у, а потім і передану з резерву Ставки 61-у армії. До 15 вересня війська правого крила і центра фронту вийшли до р. Десна. Армії лівого крила 19 вересня форсували Десну в районі Чернігова і до 23 вересня вийшли до Дніпра. Ставка ВГК віддала розпорядження командуючим Центральним, Воронежським, Степовим і Південно-Західним фронтами з виходом армій до Дніпра негайно форсувати його на широкому фронті для того, щоби розсосередити увагу й сили противника, а зенітні засоби висунути до переправ для їх надійного прикриття.

Армії правого крила Воронежського фронту (38-а, 40-а) 2 вересня звільнили Суми і почали розвивати наступ на Ромни та Прилуки. 10 вересня війська фронту, прорвавши оборону противника в районі Ромен, охопили фланг його угруповання (до 8 піхотних дивізій), що діяло на схід від м. Прилуки. Щоб уникнути оточення, 15 вересня німецьке командування віддало наказ групі армій «Південь» про переведення військ на лінію Мелітополь — Дніпро (до району північніше Києва).

У тій оперативно-стратегічній обстановці, коли позначився успіх безпосередньо на київському напрямі, військам Воронежського фронту вже не було необхідності головні зусилля зосереджувати на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Тому передані до складу Воронежського фронту з резерву Ставки 3-я гвардійська танкова армія і 1-й гвардійський кавалерійський корпус до 19 вересня зосередилися в районі Ромен і були націлені для наступу безпосередньо на київському напрямі. Ударне угруповання, створене у центрі фронту (40-а, 47-а, 27-а, 3-я гвардійська танкова армії, 8-й гвардійський і 10-й танкові корпуси, 3-й гвардійський механізований і 1-й гвардійський кавалерійський корпуси), розвиваючи наступ, 22 вересня вийшло до Дніпра й того ж дня захопило плацдарми на правому березі ріки в районах Ржищева та Великого Букрина. У цей час 38-а армія на правому крилі фронту вийшла до східних передмість Києва, а війська лівого крила (52-а і 4-а гвардійська армії) на 27–28 вересня прорвалися до Дніпра на ділянці Черкаси — Градизьк.

Війська Степового фронту після оволодіння Харковом від 25 серпня розгорнули наступ на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Головний удар фронт завдавав на правому крилі силами 5-ї гвардійської, 2-ї, 53-ї, 69-ї і 37-ї армій. 1-а танкова та 8-а армії противника, прагнучи забезпечити відведення своїх військ із Донецького басейну, чинили активний опір. Але коли їх північний фланг виявився глибоко охопленим військами Воронежського фронту, вони були змушені почати відхід до Дніпра. Розвиваючи наступ, війська Степового фронту у взаємодії з арміями Воронежського фронту 23 вересня оволоділи Полтавою, а 29 вересня звільнили Кременчук. У період з 25 по 30 вересня з'єднання Степового фронту у всій смузі вийшли до Дніпра, очистили від противника лівий берег і захопили на правому березі ряд плацдармів.

У ході переслідування противника на території Лівобережної України радянським військам не вдалося здійснити глибокий прорив стратегічного фронту, розчленувати німецькі угруповання на частини, вийти у тили і знищити їх. Наступ фактично перетворився на фронтальне переслідування від рубежу до рубежу. Остання обставина стала наслідком того, що тили відстали, з'єднання і частини зазнавали труднощів із паливом і боеприпасами, війська були значно виснажені, наступаючи у тому ж угрупованні, в якому здійснювали контрнаступ у районі Курського виступу. Більш того, 1-а і 5-а гвардійська танкові армії у зв'язку з великими втратами були виведені в резерв Ставки ВГК і участі в наступі не брали, а танкові корпуси мали всього 30–50 бойових машин. Свіжі резерви прибували з запізненням. Так, 3-я гвардійська танкова армія і 1-й гвардійський кавалерійський корпус були передані до складу Воронежського фронту лише 19 вересня, коли противник фактично відійшов до Дніпра і почав переправу для заняття оборони на його правому березі. Занадто пізно була введена в бій і 37-а армія, передана з резерву Ставки до складу Степового фронту.

У ході переслідування частин вермахту спостерігалася відсутність чіткої взаємодії між фронтами. Так, значну допомогу військам Воронежського фронту, що спрямовувалися до Дніпра,

міг надати Центральний фронт ударом частини своїх військ (особливо силами 60-ї армії) вздовж Дніпра на південь. Це могло суттєво полегшити наступну боротьбу за Київ. Проте зручна нагода була упущена — хоча командуючий Центральним фронтом і наполягав на її здійсненні, представник Ставки ВГК маршал Г.Жуков, який перебував у той час на Воронезькому фронті, не дав на це згоди.

Значне сприяння військам надавала авіація фронтів, завдаючи ударів по колонах противника, що відходив, а також бомбардуючи переправи через річки Дніпро, Сож, Десну, Прип'ять. Авіація далекої дії здійснювала нальоти на аеродроми, залізничні вузли і резерви вермахту. Так, на київському і кременчуцькому напрямках з 23 серпня до 30 листопада 1943 р. авіація далекої дії зробила 6801 літако-виліт, скинувши понад 7800 тонн бомб. Ефективність дій авіації значно знижувалася через повільне її перебазування, а також у зв'язку з відносно невеликою кількістю бомбардувальників (наприклад, наприкінці вересня у складі повітряних армій Центрального, Воронезького, Степового і Південно-Західного фронтів було всього 230 денних бомбардувальників і 256 штурмовиків).

Операція тривала 35 днів. Радянські війська, розгорнувши наступ на фронті до 600 км, просунулися на глибину до 300 км із темпом 10–12 км на добу. У ході наступу було розгромлено близько 16 дивізій вермахту, у тому числі 3 танкові й 1 моторизована, звільнено важливий промисловий і сільськогосподарський район України — Лівобережжя. Перемоги РСЧА супроводжувалися надзвичайно високими втратами: 427 тис. 952 чол., із них 102 тис. 957 — безповоротні (середньодобові втрати становили 11 тис. 887 чол.)¹¹¹.

4.3. Форсування Дніпра

Війська Центрального, Воронезького, Степового фронтів майже одночасно після 22 вересня вийшли до Дніпра і захопили 21 плацдарм на правому березі ріки. Усі вони були невеликими, але створювали умови для розширення й об'єднання в плацдарми оперативного та стратегічного значення¹¹². Бо-

ротьба за захоплення й утримання плацдармів проходила в надзвичайно складних умовах. Фронти, які вийшли до Дніпра, мали у своєму складі 27 понтонних батальйонів, але вони перебували в тилу і своєчасно до районів переправ підтягнуті не були. Крім того, з'єднання не були забезпечені табельними переправними засобами. У зв'язку з цим форсування річки йшло повільно. Так, 3-я гвардійська танкова армія розпочала переправу бойових машин тільки 28 вересня, тобто через 7 діб після виходу передових частин до Дніпра. Це було пов'язано з тим, що тільки на цей час у розпорядження танкової армії почали прибувати частини 6-ї понтонної бригади. Використовуючи всі наявні засоби, 3-я гвардійська танкова армія закінчила зосередження своїх підрозділів на Букринському плацдармі тільки до 5 жовтня, тобто через два тижні після підходу до Дніпра¹¹³. До цього часу противник встиг створити міцну оборону. Низька забезпеченість військ засобами переправи стала однією з причин того, що боротьба за плацдарми набула затяжного характеру.

Для забезпечення захоплення плацдармів на р. Дніпро планувалося використання 3 повітрянодесантних бригад, приданих Воронежському фронту — вони мали здійснити одну із найбільших повітрянодесантних операцій радянсько-німецької війни. У ніч на 24 вересня десантувалися 3-я і частина 5-ї повітрянодесантних бригад, проте операція виявилася невдалою — парашутисти розсіялися у дуже широкому районі. Частина десанту була скинута просто у розташування противника і зазнала великих втрат, деякі підрозділи десантувалися на бойові порядки своїх військ на лівому березі, багато хто потрапив прямо у дніпровську воду.

Форсування Дніпра спростувало розрахунки німецького командування використати цю значну водну перешкоду з оборонною метою, а її швидке подолання на величезному фронті свідчило про здатність радянських військ успішно вирішувати найскладніші бойові завдання. Проте ці результати не виправдовують масштабних людських втрат, допущених радянським командуванням. Так, саме на Дніпрі середньодобові втрати стали найвищими у Другій світовій війні — 27 тис. 300 чол.¹¹⁴

4.4. Донбаська стратегічна наступальна операція (13.08.43–22.09.43)

У результаті успішного наступу Воронежського і Степового фронтів на белгородсько-харківському напрямі створилися ще більш сприятливі умови для наступу у фланг угруповання німців та їх союзників у Донбасі. Радянське верховне головнокомандування віддало наказ військам Південно-Західного і Південного фронтів розгромити вороже угруповання і зайняти Донбас. Південно-Західний фронт повинен був завдати сильного удару з району Ізюму у напрямі Барвінкового, Павлограда, Орехова, розгромити противника й, вийшовши в район Запоріжжя, відрізати шляхи відходу його донбаського угруповання до дніпровських переправ (директива Ставки ВГК №30165 від 12.08.1943 р.¹¹⁵). Військам Південного фронту було поставлене завдання прорвати оборону противника на р. Міус і у взаємодії з Південно-Західним фронтом розвивати наступ у південному та південно-західному напрямках із метою знищення угруповання противника в районі Таганрога, Артемівська, Горлівки, Красного Луча. Надалі передбачалося розвивати наступ у напрямі Кримського півострова та Дніпра.

Німецьке командування прагнуло будь-що втримати Донбас, де оборонялися 1-а танкова і 6-а армії. Обороні рубежі німецьких військ проходили по р. Сіверський Донець від Змієва до Ворошиловська і далі на південь по р. Міус до узбережжя Азовського моря. Особливо сильна оборона була створена по рубежу р. Міус.

Радянські війська вдвічі переважали противника у живій силі, утричі по артилерії, в 1,3 рази в танках та в 1,2 рази в літаках. Основні сили авіації фронтів (8-а і 17-а повітряні армії) передбачалося використовувати на напрямі головних ударів. На авіацію далекої дії покладалося завдання боротьби з резервами противника, а також вести інтенсивне бомбардування залізничних вузлів та аеродромів.

Відповідно до задуму операції першими перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту: 13 серпня — праве крило, 16 серпня — ударне угруповання, створене у центрі фронту. 18 серпня в дію вступили війська Південного фронту.

З'єднання Південно-Західного фронту прорвали лінію оборони 1-ї танкової армії противника і розгорнули наступ на Краматорськ. Із метою охоплення противника в Донецькому басейні з півночі Ставка ВГК 24 серпня поставила завдання військам правого крила фронту «наступати у загальному напрямі Таранівка — Лозова — Чаплине і частиною сил, ударом уздовж р. Берека, здолати оборону противника по західному берегу р. Сіверський Донець» (директива №30177 від 24.08.1943 р.¹¹⁶). Обходячи Донецький басейн із північного заходу, війська Південно-Західного фронту у взаємодії з частинами Південного фронту 7 вересня оволоділи містом Сталіно.

Сили Південного фронту, прорвавши потужну оборону противника на р. Міус, на 30 серпня розширили прорив до 90 км, просунулися на глибину до 50 км і оволоділи Таганрогом. У результаті угруповання противника, що діяло на захід від Ворошиловська, виявилось охопленим не тільки з півночі, але й з півдня. Рятуючи свої війська від оточення, німецьке командування було змушене відступити з Донбасу. Переслідуючи частини вермахту, війська Південно-Західного фронту до 22 вересня правим крилом вийшли на р. Дніпро, захопивши плацдарм південніше Дніпропетровська, а лівим крилом — у район Запоріжжя. З'єднання Південного фронту вийшли на р. Молочна, де противник затримав їх на заздалегідь підготовленому оборонному рубежі. Дії Південного фронту підтримували кораблі Азовської військової флотилії, з яких було висаджено тактичні десанти в районах Таганрога, Маріуполя й Осипенко.

Донбаська операція, що розгорнулася на фронті близько 450 км, тривала близько 40 діб. За цей час радянські війська просунулися на глибину до 300 км із темпом понад 7 км на добу. У результаті операції був звільнений найважливіший вугільний і промисловий район. Вихід на рубіж р. Молочна створював умови для подальшого наступу в Північній Таврії. Втрати РСЧА становили 273 тис. 522 чол., у тому числі 66 тис. 166 — безповоротні.

Для вирішення завдання з відсікання донбаського угруповання противника, притиснення його до узбережжя Азовського моря і наступного знищення сил у радянської сторони виявилось недостатньо. Другою причиною невиконання початкового за-

думу операції стало те, що противник, рятуючи своє угруповання від оточення, докладав великих зусиль, щоби затримати наступ правого крила Південно-Західного фронту. З другої половини серпня до кінця вересня німецьке командування перекинуло у 1-у танкову і 6-у армії 10 піхотних, 1 танкову й 1 моторизовану дивізії з-під Брянська, Харкова та Кримського півострова.

У цілому ж у ході наступу на території України у серпні — вересні 1943 р. радянські збройні сили домоглися великих успіхів і до початку жовтня були близькі до повного виконання завдань, поставлених на літньо-осінню кампанію 1943 р. Найбільш важливим досягненням стало форсування в ряді місць Дніпра і захоплення плацдармів на протилежному березі. Однак становище цих плацдармів аж ніяк не можна було вважати стабільним.

У запеклих боях улітку 1943 р. радянські війська зазнали дуже значних втрат у людях і бойовій техніці. Ставка вживала енергійних заходів для швидкого поповнення військ, але питання постачання і забезпечення діючої армії різко ускладнилася у зв'язку з транспортними проблемами. Величезні руйнування залізниць, заподіяні противником на всій залишеній території, не могли бути ліквідовані у стислі терміни. До того ж, наркомат шляхів сполучення виявився невідповідним до здійснення такого грандіозного обсягу відбудовних робіт. Залізничні війська і спеціальні відбудовні органи НКПС використовувалися здебільшого неефективно. Вони не встигали відновлювати залізничні слідою за наступаючими військами. У результаті бази постачання відставали на 275–320 км від військ. Осіннє бездоріжжя погіршило використання автотранспорту. Все це вкрай ускладнило підвіз паливо-мастильних матеріалів, боєприпасів і продовольства. Брак пального спричинив відставання артилерії, танків, потонних засобів, авіації. Особливо поганим було постачанням військ, що перебували на дніпровських плацдармах. Наповнюваність дивізій, незважаючи на заходи, що вживалися для їх укомплектування, була недостатньою: на Центральному фронті вони нараховували у середньому 4–5 тис., Воронежському — 5–6 тис., Степовому — 4,5–5,5 тис. чол. До цього варто додати і велику фізичну втому особового складу, що впродовж трьох місяців вів важкі бої та здійснював довготривалі переходи.

Противник також зазнав значних втрат. Його дивізії були виснажені не менше, ніж радянські, а моральний стан військ різко погіршився. Однак вермахт мав у себе в тилу значно кращу мережу шляхів сполучення й упорядковані аеродроми. При цьому в міру відступу комунікації тільки скорочувалися.

У цій ситуації найважливішими завданнями радянських військ були подолання оборони противника по р. Молочна та розширення плацдармів, захоплених на правому березі Дніпра, забезпечення зосередження на них великих угруповань для подальшого наступу. Такі завдання були реальними, однак Ставка ВГК, очевидно, по-іншому оцінювала обстановку. З огляду на труднощі, що мали місце у постачанні військ, вона все ж вважала, що противник зазнав важких втрат і прийшов час для розгортання широкого наступу на всьому фронті. На цьому рішенні Ставки не могла не позначитися оцінка становища німецької армії, що подавалася розвідкою на початку жовтня 1943 р. А з розвіданих виходило, що противник у ході літніх боїв настільки виснажився, що не зможе стримати наступ радянських військ на всіх стратегічних напрямках, війська групи армій «Південь» не мають «єдиної оборонної системи на захід від Дніпра», і «при подальшому тиску радянських військ противник буде з боями відходити до р. Південний Буг, де спробує організувати оборону»¹¹⁷.

З урахуванням даних розвідки, Ставка ВГК наприкінці вересня — на початку жовтня довела до командування всіх фронтів директиви, що передбачали розгортання широкого наступу на всьому радянсько-німецькому фронті. Основні зусилля радянське військове керівництво продовжувало зосереджувати на південно-західному напрямі. Фронтам, що діяли на території України, було наказано ліквідувати всі ворожі плацдарми на лівому березі Дніпра. Війська Північнокавказького фронту разом із Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією повинні були захопити плацдарми на Керченському півострові і створити умови для оволодіння Кримським півостровом. Постановка настільки складних завдань із просуванням на велику глибину не відповідала реальним можливостям військ, вона була виправдана лише у тому сенсі, що націлювала на активні дії. Виконання поставлених завдань могло бути здійснене лише

після додаткової підготовки, а самі вони могли слугувати хіба що перспективою на майбутнє. Досвід показав, що ці завдання у повному обсязі будуть виконані тільки взимку і влітку 1944 р.

Після завершення перегрупувань у складі п'яти фронтів, що діяли на теренах України, нараховувалося до 190 стрілецьких дивізій, 11 танкових, 8 механізованих і 5 кавалерійських корпусів. Найпотужнішим був Воронежський фронт, до складу якого входило 44 стрілецькі, 5 танкових, 2 механізовані дивізії та 1 кавалерійський корпус. Із 14 вересня розпочалося формування Дніпровської військової флотилії, яка передавалася в оперативне підпорядкування Воронежського фронту.

4.5. Операції Воронежського (1-го Українського) фронту на київському напрямі (1.10.43–22.12.43)

29 вересня 1943 р. командування Воронежського фронту отримало завдання¹¹⁸: у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту ліквідувати угруповання противника в районі Києва, після виходу на лінію Ставище — Фастів — Біла Церква продовжувати наступ головними силами на Бердичів, Жмеринку, Могилів-Подільський (директива Ставки ВГК №30203 від 29.09.1943 р.¹¹⁹). Командуючий фронтом генерал-армії М.Ватутін вирішив розгромити угруповання ворога в районі Києва й оволодіти столицею радянської України, завдаючи головного удару з Букринського плацдарму (80 км на південь від міста).

Головне ударне угруповання фронту (40-а, 27-а армії з 2 танковими й 1 механізованим корпусами і 3-я гвардійська танкова армія) підготували та провели дві наступальні операції: 12–15 жовтня і 21–23 жовтня. Проте бажаних результатів досягти не вдалося, тому що умови місцевості обмежували можливість використання танкових з'єднань. Запланована третя наступальна операція зі звільнення Києва з півдня не проводилася.

На північ від Києва війська 38-ї армії і 5-го танкового корпусу 11–17 жовтня досягли деякого успіху і змогли розширити плацдарм у районі с. Лютіж. Ставка, з огляду на успішні дії 38-ї армії в районі Лютізького плацдарму, наказала командуючому фронтом саме сюди перенести напрям головного удару, пере-

кинувши на плацдарм 3-ю гвардійську танкову армію й основну масу фронтової артилерії (директива №30232 від 24.10.1943 р.¹²⁰). Це перегрупування у секретному режимі відбулося до кінця жовтня, натомість спеціально для противника було проведено комплекс заходів із введення його в оману щодо посилення танкового угруповання на південь від Києва. Величезні маси військ і техніки приховано форсували Дніпро у зворотному напрямі, здійснили нічні марші на північ, переправилися через Десну, заново форсували Дніпро і зосередилися в районі Лютіжжа і Нових Петрівців. Німецька розвідка не змогла повною мірою відстежити цей рух та розгадати задум радянського командування. Таким чином, на лютізькому напрямі вдалося досягти переваги над противником у живій силі у 3, в артилерії у 4,6 і в танках у 9 разів.

Четверта Київська наступальна операція військ 1-го Українського фронту (з 20 листопада фронти, які діяли на території України, отримали найменування 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських) розпочалася 1 листопада 1943 р. ударом 40-ї і 27-ї армій із Букринського плацдарму у загальному напрямі на Кагарлик та Білу Церкву. Цей наступ не одержав розвитку, але скував значні сили противника і дезорієнтував німецьке командування щодо напрямку головного удару. Зранку 3 листопада після артилерійської й авіаційної підготовки з Лютізького плацдарму перейшло в наступ головне угруповання фронту — 60-а і 38-а армії та 5-й гвардійський танковий корпус.

Ставка ВГК, з огляду на важливе значення Київської операції, увечері 3 листопада наказала командуючому 1-м Українським фронтом «операцію, розпочату на правому крилі фронту, не затягувати, тому що кожен зайвий день дає тільки перевагу противнику, дозволяючи йому зосереджувати тут свої сили, користуючись гарними дорогами. Тоді, як у нас зруйновані противником дороги ускладнюють і обмежують маневр». Ставка зажадала «не пізніше 5 листопада перерізати залізницю Київ — Коростень, на схід чи на захід ріки Ірпінь, залежно від обстановки, і не пізніше 5–6 листопада оволодіти містом Київ» (директива №30236 від 3.11.1943 р.¹²¹). Для нарощування сили удару командуючі арміями ввели в битву другі ешелони і ре-

зерви. Увечері 4 листопада в операцію була введена 3-я гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавкорпусом. На світанку 6 листопада війська фронту вибили противника з Києва і до кінця 12 листопада вийшли на лінію Чорнобиль — Малин — Черняхів — Житомир, південніше Фастова й Обухова.

Німецьке командування вживало термінових заходів із метою зупинити наступ радянських військ. У цей район перекидалися дивізії з інших ділянок фронту. Уже 8 листопада почалися контратаки 4 танкових і 1 моторизованої дивізій в районі Трипілля й Фастова, які були відбиті. Водночас розвідка встановила, що противник підтягує великі сили в район Білої Церкви і Козятина. У районах Житомира і Черняхова радянські війська продовжували просуватися на захід. Їх подальший наступ приховував у собі небезпеку. З огляду на розтягнутість військ фронту, Ставка директивою від 12 листопада наказала фронту тимчасово призупинити просування, підсилити 38-у армію, не допустити прориву противника до Києва, розбити білоцерківське угруповання вермахту, після чого продовжити наступ на козятинському напрямі. Для вирішення наступальних завдань Ставка вжила заходів щодо зосередження в районі Києва великих резервів, у тому числі 1-ї танкової, 18-ї, а пізніше й 1-ї гвардійської загальновійськових армій.

13 листопада противник, зосередивши велике танкове угруповання, перейшов у контрнаступ. У ході запеклих боїв йому вдалося потіснити війська 60-ї і 38-ї армій, що змушені були залишити Житомир і відійти на лінію Черняхів — Брусилів — Фастів. У грудні противник завдав удару в напрямку на Малин, але істотних успіхів не досяг. Радянські війська відійшли від Черняхова на лінію Коростень — Малин — Радомишль. Противник не зміг повернути Київ, зазнавши втрат у живій силі і техніці. До 22 грудня наступальні можливості угруповання вермахту вичерпалися.

Відбиттям контрнаступу противника у другій половині грудня 1943 р. завершилася Київська стратегічна наступальна операція, яку сучасні історики поділяють на наступальну та оборонну. Завдяки сміливому маневру силами та засобами, раптовості завданого удару втрати радянської сторони безпосередньо в наступальній операції з визволення Києва (3–13.11.43) склали 6491 чол., що становило менш 1% від загальної

чисельності військ, задіяних в операції¹²². Радянські війська звільнили столицю УРСР, просунулися у західному напрямі на глибину до 150 км й оволоділи важливим стратегічним плацдармом на Дніпрі, довжина якого по фронті перевищувала 500 км. Було створено умови для підготовки та здійснення нових операцій на території Правобережної України.

4.6. Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів (26.09.43–20.12.43)

Тоді, як на київському напрямі наступали війська 1-го Українського фронту, нижче по Дніпру розгорнулася запекла боротьба з противником військ 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградському і криворізькому напрямках і військ 4-го Українського фронту — в Північній Таврії. Перед фронтами було поставлено такі завдання. Степовому (2-му Українському) — завдати головного удару у загальному напрямі на Черкаси — Новоукраїнку — Вознесенськ, розбити угруповання противника в районі Кіровограда й відрізати йому шляхи відходу на захід. Одночасно лівим крилом наступати в напрямі П'ятихатки — Кривий Ріг і вийти на тили угруповання противника в районі Дніпропетровська. Найближчим завданням фронту було оволодіти Христинівкою, Новоукраїнкою, Кривим Рогом, надалі — вийти на рубіж р. Дністер — Рибниця — Ананьїв (директива Ставки ВГК № 30204 від 29.9.1943 р.¹²³). Перед військами Південно-Західного (3-го Українського) фронту стояло завдання не пізніше 3 жовтня ліквідувати Запорізький плацдарм противника; одночасно правим крилом продовжувати форсування р. Дніпро, розширюючи плацдарми на його правому березі. Надалі передбачалося головними силами наступати на Новомиколаївку і Кривий Ріг, у взаємодії з лівим крилом Степового фронту розгромити угруповання противника в районі Дніпропетровська і вийти на рубіж Кривий Ріг — Апостолове — Грушевий Кут (директива Ставки ВГК № 30206 від 1.10.1943 р.¹²⁴). На війська Південного (4-го Українського) фронту покладалося завдання прорвати оборону противника на р. Молочна і розвивати наступ у напрямі на Каховку та Херсон із метою очищення від німецько-румунських військ Північної Таврії.

Противник усіма силами прагнув утримати за собою рубіж річок Дніпро і Молочна. У смузі трьох фронтів оборонялися 1-а танкова, 6-а і частина сил 8-ї армій із групи армій «Південь», що нараховували у цілому до 40 дивізій, у тому числі 8 танкових і механізованих. Близько 12 дивізій були виснажені в попередніх боях та зведені в бойові групи. Перевага радянських військ на цій ділянці фронту простежувалась за всіма показниками.

У період з 10 до 14 жовтня війська лівого крила Південно-Західного (3-го Українського) фронту (12-а армія, 8-а і 3-я гвардійські армії), посилені танковим і механізованим корпусами вели наступ із метою ліквідації Запорізького плацдарму противника. У ніч на 14 жовтня в результаті нічного штурму вони звільнили Запоріжжя. Ліквідація німецького плацдарму на лівому березі Дніпра забезпечила ліве крило фронту і дозволила зосередити всі його зусилля на боротьбі за розширення плацдарму на правому березі в районі південніше Дніпропетровська.

У цей час велася підготовка до наступу військ Степового (2-го Українського) фронту. Його командування подало у Ставку план проведення наступу на кіровоградському і криворізькому напрямках¹²⁵. Суть задуму полягала в тому, щоби не форсувати Дніпро в нових місцях, а завдати удару з плацдармів, зайнятих військами 37-ї, 7-ї гвардійської і 57-ї армій, у напрямі П'ятихатки — Кривий Ріг. Після оволодіння Кривим Рогом війська фронту повинні були наступати в напрямі на Апостолове, щоби відрізати шляхи відходу угруповання противника з району Дніпропетровська, проти якого діяли війська Південно-Західного (3-го Українського) фронту. Ставка схвалила цей план.

Командуючий фронтом зосередив на плацдармі поблизу Верхньодніпровська 5-у, 7-у гвардійські, 37-у і 57-у армії. За ними розгорталися передані з резерву Ставки 5-а гвардійська танкова армія і 7-й механізований корпус. Ударне угруповання фронту перейшло в наступ 15 жовтня, завдаючи головного удару у напрямі на П'ятихатки та Кривий Ріг. Операція розвивалася успішно. Уже до 23 жовтня радянські війська розширили прорив до 70 км по фронту і розвинули його на глибину близько 100 км. Уведені у прорив танкові і механізовані війська вийшли до Кривого Рогу й у район Митрофанівки (30 км на схід від Кіровограда).

23 жовтня перейшли в наступ війська правого крила 3-го Українського фронту північніше Запорожжя в напрямі на Кривий Ріг. 25 жовтня вони звільнили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

Противник уживав усіх можливих заходів для утримання Нікопольсько-Криворізького району, багатого на марганцеву й залізну руди. Німецьке командування, стурбоване успіхами радянських військ у районі станції П'ятихатки, почало спішно перекидати до Кіровограда війська, що прибули на територію України із Заходу, та знімати дивізії з сусідніх ділянок фронту. Усього сюди було спрямовано 4 танкові, моторизовані та 2 піхотні дивізії. Цими силами, разом із військами 1-ї танкової армії, німецьке командування намагалося завдати ряд контрударів із метою розвинути їх у контрнаступ і відкинути радянські війська за Дніпро.

Ставка, маючи дані про посилення угруповання противника в районі Кіровограда, віддала вказівку командуючому 2-м Українським фронтом, продовжуючи операцію по оволодінню Кривим Рогом, головні зусилля фронту спрямувати на розгром угруповання противника в районі Кіровограда, для чого основними силами наступати в цьому напрямі з найближчим завданням вийти на рубіж Чигирин — Знам'янка — Кіровоград — Устинівка. Надалі — наступати в напрямі Христинівки, міцно забезпечуючи себе з півдня, лівим крилом у взаємодії з 3-м Українським фронтом розгромити угруповання противника в районі Дніпропетровська й оволодіти Апостоловим.

3-му Українському фронту, у взаємодії з лівим крилом 2-го Українського фронту, було наказано розгромити угруповання противника, що відходило з району Дніпропетровська, і надалі переслідувати його у загальному напрямі на Апостолове. Найближче завдання — до кінця жовтня вийти на рубіж Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, розвиваючи далі наступ на Миколаїв та прикриваючись частиною сил із боку Вознесенська (директива Ставки ВГК №30234 від 26.10.1943 р.¹²⁶).

Наприкінці жовтня східніше Кіровограда і Кривого Рога розгорнулися запеклі бої. Радянські війська під тиском чисельно переважаючого противника відійшли на р. Інгулець і тут змогли зупинити закріпитися. Німці досягли певного ус-

піху, проте їм не вдалося повністю виконати свій план щодо ліквідації плацдарму в районі Кривого Рога.

Слід зазначити, що до цього часу війська 2-го Українського фронту в результаті безупинних і тривалих боїв зазнали значних втрат в особовому складі і техніці. У 5-й гвардійській танковій армії до початку листопада залишилось усього 50 справних танків, у 7-у механізованому корпусі — 10, у 20-у танковому і в 1-у гвардійському механізованому корпусах — 37. Незадовільний стан справ склався з постачанням військ, передусім боєприпасами. У подібному стані перебували і війська 3-го Українського фронту.

Тим часом противник продовжував перекидати сили із Західної Європи на територію України, а також відновлював свої з'єднання, які раніше були зведені в бойові групи. Тільки наприкінці жовтня — на початку листопада на підсилення 1-ї танкової армії прибули 76-а, 376-а, 384-а піхотні (з Франції), 14-а і 24-а танкові (з Італії) дивізії. Були відновлені 62-а, 111-а, 258-а, 294-а, 387-а піхотні, 9-а і 23-я танкові дивізії. До кінця листопада в 1-у танкову армію було перекинуто ще 11 дивізій зі складу 6-ї армії та 2 — із 8-ї.

Проте у таких складних умовах радянське керівництво продовжувало ставити фронтам наступальні завдання. У директиві Ставки №30238 від 5 листопада 1943 р.¹²⁷ на ім'я командуючих 2-м і 3-м Українськими фронтами вказувалося, що за всіма даними противник підсилює нікопольське угруповання і стягує в район Нікополя танкові дивізії. Тому першочерговим і найважливішим завданням слід уважати розгром криворізько-нікопольського угруповання. Ставка наказала командуючому 2-м Українським фронтом «наступ головними силами на Кіровоград, згідно з директивою Ставки від 26 жовтня, тимчасово відкласти, міцно закріпитися на зайнятих рубежах. Завдати удару силами 37-ї, 57-ї армій і 5-ї гвардійської танкової армії у загальному напрямі Лозовата, Широке, обійти Кривий Ріг із заходу, та у взаємодії з 3-м Українським фронтом розбити криворізьке угруповання противника. 3-му Українському фронту посприяти 2-му Українському фронту в оволодінні Кривим Рогом і вийти на рубіж: Широке, Апостолове».

Підсумком бойових дій у період з 14 листопада до 20 грудня 1943 р. стало те, що війська 2-го Українського фронту завдали

значних втрат противнику, оволоділи Черкасами, Чигирином, Знам'янкою і розширили стратегічний плацдарм на Правобережжі України у районі Черкас, Дніпропетровська, П'ятихаток.

Війська 3-го Українського фронту в період з 14 до 30 листопада розгорнули наступ силами 46-ї і 8-ї гвардійської армій з району південніше Дніпродзержинська і Дніпропетровська на криворізькому напрямі. Упродовж двох тижнів вони просунулися на глибину до 20 км. 6-а армія того ж фронту форсувала Дніпро й захопила невеликий плацдарм неподалік Запоріжжя. Від 30 листопада вона розгорнула наступ із захопленого плацдарму і до кінця грудня разом із військами 8-ї гвардійської армії відкинула противника в район Марганцю.

Наступ Південного фронту (4-го Українського) почався 26 вересня. Головний удар на правому крилі завдавали три армії (5-а ударна, 44-а і 2-а гвардійська), посилені 2 танковими корпусами, на ділянці між дніпропетровськими плавнями і верхів'ям р. Молочна. Допоміжний удар південніше Мелітополя завдавала 28-а армія. У ході запеклих боїв на напрямі головного удару війська фронту успіху не досягли. Водночас 28-а армія вклинилася в оборону противника. Командуючий фронтом вирішив використати успіх, досягнутий на цьому напрямі. До 12 жовтня в район Мелітополя була перегрупована 51-а армія з танковим і кавалерійським корпусами, що перебувала у другому ешелоні. У запеклих боях, що тривали до 24 жовтня, 51-я армія звільнила Мелітополь і зламала опір противника, що обороняв південну ділянку укріпленого рубежу по р. Молочна. До цього часу війська правого крила фронту, посилені 3-ю гвардійською армією і танковим корпусом, переданими з 18 жовтня зі складу Південно-Західного фронту, подолали тактичну глибину оборони противника і на північній ділянці. З 24 жовтня німецькі війська розпочали відходити. Уведені в бій рухомі з'єднання 4-го Українського фронту до 5 листопада вийшли до пониззя Дніпра і до Кримського перешийка та захопили плацдарм на південному березі Сиваша.

Ставка наказала військам 4-го Українського фронту провратися на Кримський півострів, ліквідувати Нікопольський плацдарм німців і форсувати р. Дніпро на ділянці Нікополь — Велика Лепетиха. Однак у зв'язку зі стійким опором против-

ника від цього завдання довелося тимчасово відмовитися і закріпитися на досягнутих рубежах.

Оволодіти Кіровоградом і Кривим Рогом радянські війська не змогли. А, отже, задуми верховного головнокомандування щодо виходу до кінця літньо-осінньої кампанії на рубіж р. Південний Буг та оволодіння Кримським півостровом залишилися нереалізованими. Заплановане з'єднання на другому етапі операції 2-го і 4-го Українських фронтів у районі Вознесенська та оточення військ групи армій «А» в нижньому згині Дніпра залишилися на папері. Проте у ході наступу війська 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів скували великі сили противника, тим самим сприяючи успішному наступу 1-го Українського фронту на київському напрямі.

У результаті наступу в Нижньому Подніпров'ї радянська армія домоглася значних успіхів. У ході тримісячних боїв війська 2-го і 3-го Українських фронтів захопили на правому березі Дніпра плацдарм стратегічного значення протяжністю понад 200 км по фронту і 30–100 км у глибину. Це створювало сприятливі умови для розгортання операцій на території Правобережної України. Одночасно війська 4-го Українського фронту очистили майже всю Північну Таврію і блокували з суші угруповання противника, дислоковане на Кримському півострові. Тільки в районі Нікополя німці утримували невеликий плацдарм на лівому березі Дніпра. Виняткова запеклість боїв у дніпровському пониззі пояснюється прагненням противника утримати у своїх руках залізорудний і марганцевий басейни Кривого Рога і Нікополя. Усе це визначило затяжний характер операції фронтів і порівняно невеликий її розмах: глибина — від 100 до 300 км, тривалість — понад 3 місяці, максимальна ширина наступу — до 450 км, середній темп для стрілецьких військ — 3–4 км щодоби.

4.7. Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1.11.43–11.12.43)

Після звільнення Таманського півострова Ставка наказала розпочати підготовку до проведення десантної операції з метою захоплення плацдарму в районі Керчі і створення умов для наступного звільнення Кримського півострова¹²⁸. В опера-

ції повинні були брати участь Північнокавказький фронт, Чорноморський флот і Азовська військова флотилія. До початку листопада Північнокавказький фронт у складі 18-ї і 56-ї армій мав 15 стрілецьких дивізій. Корабельні сили Чорноморського флоту й Азовської флотилії, придані фронту для забезпечення операції, мали у своєму складі 17 бронекатерів, 25 торпедних катерів, 24 сторожові катери типу МО, 16 сторожових катерів типу КМ, 29 катерів-тральників і до 200 різних самохідних і несамохідних дрібних транспортних суден для перевезення десанту. Повітряні сили склалися з 612 літаків 4-ї повітряної армії і 389 літаків флотської авіації.

Німецьке командування залишило в межах Кримського півострова 11 дивізій, зведених у 17-у армію. Угрупування противника на Керченському півострові підтримувала флотилія швидкохідних десантних барж (до 30 одиниць), 37 торпедних, 25 сторожових катерів, 6 тральників і до 200 літаків.

Операція розпочалася 1 листопада. В умовах складної штормової погоди та відсутності в розпорядженні флоту спеціальних десантних засобів війська 56-ї армії були висаджені на берег і закріпилися на невеликому плацдармі у районі Керчі. Десант 18-ї армії висадився у районі Ельтигена (південніше Керчі). Штормова погода, активні дії кораблів і берегової артилерії противника поставили десантників 18-ї армії у край важке становище, тому його довелося евакуювати. Усі спроби з'єднать 56-ї армії оволодіти Керчю і розвинути наступ углиб півострова також успіху не мали. Противник, використовуючи заздалегідь підготовлену протидесантну оборону, чинив завзятий опір.

Отже мети Керченсько-Ельтигенської десантної операції у повній мірі досягнуто не було¹²⁹. Втрати радянських військ склали 27 тис. 397 чол., у тому числі 6985 — безповоротних¹³⁰. Результатом дій десанту й флоту стало захоплення плацдарму, що був використаний при звільненні Кримського півострова в 1944 р. 20 листопада Північнокавказький фронт був розформований: 56-я армія перетворена в Окрему Приморську армію, а 18-я армія — виведена в резерв Ставки.

5. СТРАТЕГІЧНИЙ НАСТУП НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА У ЗИМОВО-ВЕСНЯНІЙ КАМПАНІЇ 1943–1944 рр.

5.1. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.43–17.04.44)

Нереалізовані у літньо-осінній кампанії 1943 р. задуми Ставки щодо виходу РСЧА на лінію Ровно (Рівне) — Проскурів (Хмельницький) — Могилів-Подільський — р. Південний Буг автоматично переносилися на зиму 1944 р. Варто підкреслити, що зимова кампанія 1944 р. починалася без будь-якої стратегічної паузи. У середині грудня 1943 р. Сталін у листі на ім'я президента США зазначав: «Результати дій радянських військ показали, що вони можуть і надалі проводити успішні наступальні операції проти німецької армії, при цьому літня кампанія може перерости у зимову»¹³¹.

Планування і підготовка операцій зимової кампанії 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення у Ставці ВГК. Операції цього періоду війни відомі як «десять сталінських ударів». Стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943–1944 рр.¹³² Успішні бойові дії мали повернути важливі промислові та сільськогосподарські райони і відкрити шлях на Балкани і Польщу. Координація дій військ покладалася на представників Ставки: на 1-му та 2-му Українських фронтах — маршала Г. Жукова; на 3-му та 4-му Українських фронтах — маршала О. Василевського.

Військово-політичне керівництво Третього райху також визначилося щодо зосередження основних зусиль на південній ділянці фронту. Водночас воно сподівалося на стратегічну паузу у веденні бойових дій, не очікуючи у зв'язку з початком зимо-

вого бездоріжжя наступу радянських військ у попередніх масштабах¹³³. Противник сподівався зібрати сили і потужними ударами скинути радянські війська з плацдармів на Дніпрі, зберегти багаті промислові і сільськогосподарські райони Правобережної України та підтримати зв'язок по суші з кримським угрупованням. Гітлер що втрата Правобережжя розірве стратегічний фронт німецьких військ і поставить під загрозу участь у війні союзників Третього району — Румунії, Угорщини, Болгарії та Словаччини.

Із метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України було зосереджено найпотужніші угруповання — понад 4 млн військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків і майже стільки ж літаків. Завершувалася підготовка однієї з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни.

Готуючись до великих наступальних дій, Ставка вжила посилила фронти резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді — грудні 1943 р. одержав 2 загальновійськові, 1 танкову армію і 2 окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту.

На початок операції 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти нараховували 2 млн 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармати й міномета, 2037 танків і САУ, 2600 літаків. У ході операції війська постійно підсилювалися — на зайнятих територіях було призвано 766 тис. 334 чол., крім того направлено у частини 60 тис. 401 чол. маршового поповнення (63% від усього призову до радянських збройних сил за 1-й квартал 1944 р.). У цей же час надійшло з промислових та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків і САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час РСЧА), 4803 гармати й міномета (49,2%)¹³⁴. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів і перегруповань

військ з інших стратегічних напрямів та театрів воєнних дій. Із радянського боку додатково до операції були залучені 2-й Білоруський фронт, 47-а, 61-а, 70-а армії, 2-а, 4-а і 6-а танкові армії (остання сформована у ході операції), 6-а повітряна армія (загалом включали 6 танкових та 2 механізованих корпуси, 33 дивізії).

Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командуючий генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командуючий генерал-фельдмаршал Клейст), усього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також 2 моторизовані бригади. Групи армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзники мали 1 млн 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків і штурмових гармат, 1460 літаків для дій на території України. Для поповнення втрат німецьке командування було змушене у січні — першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву головного командування й інших країн (це крім поточного поповнення діючих тут військ живою силою, бойовою технікою й озброєнням).

Проте накопичення сил та засобів здійснювалось обома сторонами зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка поряд із досягнутими успіхами продовжувала переборювати перешкоди, які не давали їй можливості повною мірою забезпечити потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Проблематично було поповнити величезні втрати в матеріальній частині, у першу чергу в танках, САУ та літаках, що їх війська зазнали у ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. Вичерпувалися моторесурси техніки, особливо автомобільного й тракторного парків. Унаслідок цього бойові можливості оперативних з'єднань, задіяних на південно-західному напрямі, порівняно з літом 1943 р. суттєво знизилися — кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилася в артилерії на 15%, у танках і САУ — на 62%. Матеріальне забезпечення фронтів було в 2–3 рази меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях¹³⁵.

Війська зазнавали серйозних труднощів із комплектуванням особовим складом. Найгірший стан справ спостерігався у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких у період бойових дій на Правобережній Україні коливалась у межах від 3,2 до 6,2 тис. чол., що становило 30–60% штатного розкладу¹³⁶. Ця проблема ускладнювалася низькими професійно-бойовими якостями значної частини поповнення, мобілізованого зі звільнених від окупації областей та відсутністю достатнього часу на його підготовку в запасних частинах¹³⁷. Навіть дійшло до того, що перевіреним комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоби ті принаймні вели вогонь у бік ворога, не марнуючи набоїв¹³⁸.

Проте ще більших труднощів зазнавав противник¹³⁹. Саме цим виправдовувалося рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на території Правобережної України, фактично не завершивши підготовки до неї. Це стало несподіваним для німецького командування, яке виключало можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, розраховуючи за цей час привести до ладу свої війська.

Загальний задум на першому етапі операції полягав у тому, що війська 1-го і 2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили групи армій «Південь». При цьому 1-й Український фронт повинен був завдати головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Ровно (Рівне) і Христинівку. 2-й Український фронт спрямовував свої головні сили на Кіровоград, Первомайськ, і також на Христинівку — назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення противника у районі Канева, Умані, Сміли. 3-му і 4-му Українським фронтам ставилося завдання спільними зусиллями розгромити 6-у німецьку армію в районі Нікополя і Кривого Рога. При цьому 3-й Український фронт завдавав головного удару на Апостолове, а 4-й — проти Нікопольського плацдарму¹⁴⁰.

При плануванні операцій фронтів у рамках стратегічної операції на території Правобережної України Сталін погодився

на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань¹⁴¹. Уже на кінець жовтня 1943 р. оформився задум щодо можливого оточення німецьких сил шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів у районі Христинівки або 2-го та 3-го Українських фронтів — у районі Апостолового. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Спочатку Ставка ВГК уважала за необхідне зосередити основні зусилля на нікопольсько-криворізькому напрямі, для того, щоби знищити противника у запорізькому коліні Дніпра та ліквідувати його Нікопольський плацдарм. Однак на кінець року задум Ставки змінився у зв'язку з успішними діями 1-го Українського фронту. За уточненим задумом, військам 1-го та 2-го Українських фронтів належало розгромити основні сили групи армій «Південь», при цьому планувалося оточити угруповання противника у виступі біля Канева.

У середній течії Дніпра вермахт утримував позиції в районі Канева, який уклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, що своєю вершиною впирався у Дніпро на ділянці до 40 км¹⁴². Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів. Саме тому німецькі війська стійко обороняли цю ділянку. Прагнення Гітлера втримати позиції поблизу Дніпра, насамперед, пояснювалося спробою приховати провал своїх стратегічних планів у війні на Східному фронті. Військово-політична верхівка Німеччини мала і пропагандистські міркування утримувати цей плацдарм — у Берліні продовжували заявляти, що солдати Третього райху досі черпають воду з Дніпра. Із радянського боку вживалися відповідні заходи для того, щоби перетворити Канівський виступ на пастку. Зокрема, активні бойові дії з його ліквідації не велися.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК, 1-й Український фронт 24 грудня завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Ровно (Рівне) і Христинівку. Пізніше ця операція отримає назву *Житомирсько-Бердичівської (24.12.43–14.01.44)*¹⁴³.

Тільки переконавшись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом уведення в бій з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки (директива № 30272 від 29.12.1943 р.¹⁴⁴), цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград — Первомайськ, а частиною сил — на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення противника у районі Канева, Умані та Сміли¹⁴⁵. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії згадується як *Кіровоградська (5–16.01.44)*¹⁴⁶.

Штучний розподіл задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку, було неправильним. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати її Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів та вважати незавершеною¹⁴⁷.

38-а армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець — Іллінці — Жашків. В оперативній побудові військ противника утворився 80-кілометровий розрив. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-ї гвардійський танковий корпус прорвалися в район Звенигородки¹⁴⁸. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалася на І. Конєва¹⁴⁹.

Рятуючи становище, командування групи армій «Південь» уживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11–14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ німецьких військ. Унаслідок удару в районі Тального та Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські армії на 40–50 км. Потрапили в оточення 136-а стрілецька дивізія, частини 167-ї стрілецької дивізії і 6-та мотобригада зі складу 5-го гвардійського танкового корпусу.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошилися, між арміями виникли вільні проміжки, резерви скінчилися. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту — 533 танка і САУ із 1128; 2-го — 212 із 560¹⁵⁰. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала організаційних заходів щодо забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання першого етапу стратегічної операції з визволення Правобережної України залишалися невиконаними, противник продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка ВГК директивою №220006 від 12.01.1944 р.¹⁵¹ лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на Корсунь-Шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородським) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом — оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення 1-го та 2-го фронтів у районі Умані й Христинівки — глибина та обсяги завдань обох фронтів значно скорочувалися за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, які перебували на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських уже після її проведення. У джерелах поширені назви — «Черкаський котел», «Миронівсько-Звенигородська операція» та ін.

Задум *Корсунь-Шевченківської операції (24.01–19.02.44)*¹⁵² не був сформований завчасно, а виник уже у ході бойових дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки — 5–7 діб. Природно-географічні умови також

значно впливали на хід подій, особливо це стосується складних погодних умов і бездоріжжя. Наприкінці січня в Україну раптово прийшла відлига.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів правильно обрало напрямок головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям — наступати назустріч одна одній у тил корсунь-шевченківського угруповання. Операція продемонструвала велике значення точного розрахунку часу і визначення місця зустрічі танкових армій двох фронтів. Водночас при її плануванні мали місце такі суттєві мінуси: переоцінка бойових можливостей власних сил і недооцінка військ противника; постановка завищених завдань; недостатня продуманість дій із забезпечення операції. Зокрема, не був завчасно передбачений розподіл артилерії між зовнішнім та внутрішнім фронтами, значні прогалини виявилися в матеріальному забезпеченні, не було здійснене планування медичного забезпечення операції та ін.

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі Канівського виступу, слід звернути увагу на такі обставини. У діях радянського командування все ще відчувався брак досвіду. Так, Ставка ВГК із запізненням визначила завдання 2-му Українському фронту в грудні 1943 р., при цьому своєю директивою заклала недоцільний розподіл сил з'єднань, призначивши для здійснення охоплюючого удару дві слабкі армії. Штаби фронтів при плануванні Корсунь-Шевченківської операції неточно розрахувало кількість необхідних сил і засобів. Унаслідок цього у ході операції через гостру необхідність нарощування зусиль командування було змушене терміново здійснювати перегрупування військ, що ускладнювалося несприятливими погодними умовами та бездоріжжям. Замість запланованих на операцію 24 стрілецьких, 3 повітрянодесантних і 3 кавалерійських дивізій, 4 танкових і 1 механізованого корпусів усього було залучено 3,5 танкові армії (із 6 сформованих на той час у РСЧА), 45 стрілецьких, 7 повітрянодесантних (із 14) дивізій, які використовувались як звичайні

стрілецькі, 7 танкових і 1 механізований корпус. На завершальному етапі операції, коли погодження дій та зусиль з'єднань на зовнішньому і внутрішньому фронті набуло першочергового значення, на нашу думку, було недоцільним усунення представника Ставки ВГК Г.Жукова від координації дій фронтів та відсторонення командуючого 1-м Українським фронтом М.Ватутіна від керівництва військами в Корсунь-Шевченківській операції й передача управління всіма силами І. Конєву.

У цілому потрібно визнати, що хоча результатом операції і стала перемога радянських військ, проте «новий Сталінград» був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для противника цього разу виявилися значно меншими, а втрати РСЧА — дуже значними. Завдання надійної ізоляції угруповання вермахту і подальшого його знищення повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень¹⁵³ на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння. Бойова документація фіксує, що активні дії військ у Корсунь-Шевченківській операції не завершилися до ранку 17 лютого 1944 р., як про те І.Конєв доповів у Москву, а тривали до 18 лютого. Знищення окремих груп противника, що продовжували робити спроби вийти з оточення, відбувалося і 19 лютого.

На першому етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції складні завдання покладалися на війська 1-го Українського фронту. Особливістю було те, що фронт у центрі бойових порядків відбивав потужні контрудари німців у районі Вінниці та одночасно проводив дві наступальні операції: лівим крилом брав участь у Корсунь-Шевченківській, а правим — здійснював *Рівненсько-Луцьку операцію (27.01–11.02.44)*¹⁵⁴. З'єднання та частини 13-ї й 60-ї армій розпочали наступ на півночі 27 січня. Через низьку забезпече-

ність танками в операції масово була використана кавалерія. 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси вдалим маневром вийшли на тили угруповання ворога в райони Рівного й Луцька та, взаємодіючи з партизанами, розгромили його. До 11 лютого радянські війська вийшли на рубіж Луцьк — Шепетівка.

*Нікопольсько-Криворізька наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01–29.02.44)*¹⁵⁵. Наприкінці січня, після відповідної підготовки, відновили наступ війська 3-го і 4-го Українських фронтів із метою розгрому противника в Нікопольському виступі. Головний удар, як і раніше, завдавали війська 3-го Українського фронту. Протягом другої половини січня Ставка підсилила фронт, передавши йому 37-у армію зі складу 2-го Українського фронту, 31-й гвардійський стрілецький корпус зі свого резерву і 4-й гвардійський механізований корпус з 4-го Українського фронту.

30 січня війська 3-го Українського фронту почали наступ на допоміжних напрямках, а ранком 31 січня — на напрямі головного удару. Розвиваючи наступальні дії, сили ударного угруповання розгромили до чотирьох піхотних дивізій противника¹⁵⁶ і 5 лютого оволоділи Апостоловим, розчленивавши 6-у армію на дві групи — нікопольську і криворізьку. 31 січня перейшли в наступ і війська 4-го Українського фронту (командуючий генерал армії Ф.Толбухін), які до 8 лютого цілком очистили від супротивника весь лівий берег Дніпра. Того ж дня війська 3-го Українського фронту за сприяння 4-го Українського фронту звільнили Нікополь. Після цього почалася підготовка подальшого наступу з метою розгрому угруповання противника в районі Кривого Рога і виходу на р. Інгулець.

17 лютого війська 3-го Українського фронту відновили наступ. Долаючи сильний опір частин вермахту, вони 22 лютого оволоділи Кривим Рогом і, переслідуючи противника, до 25–29 лютого вийшли на р. Інгулець, зав'язавши бої за плацдарми на її правому березі. 26 лютого перейшла в наступ 5-а ударна армія 4-го Українського фронту, яка 29 лютого оволоділа Ново-Архангельським.

Дії повітряних армій фронтів через складні метеорологічні умови і поганий стан аеродромів мали епізодичний характер. Авіація здійснювала лише окремі удари по аеродромах противника, іноді брала участь у відбитті ворожих контратак, а також у постачанні своїх військ із повітря.

У ході наступу війська 3-го і 4-го Українських фронтів завдали відчутної поразки 6-й армії і просунулися на 130 км, ліквідувавши оперативний плацдарм противника в районі Нікополя. Було звільнено важливі промислові райони — Нікопольський і Криворізький. У результаті наступальних дій військ Українських фронтів у січні — лютому угрупованню вермахту на території Правобережної України було завдано серйозної поразки, яке було відкинута від Дніпра майже на всій його протяжності. Становище радянських військ наприкінці лютого відкривало сприятливі перспективи для подальшого наступу. Однак основні завдання першого етапу операції були виконані неповністю, оскільки не вдалося цілком вийти на рубіж Південного Бугу. Однією з причин стали надзвичайно складні кліматичні умови зими 1944 р. (наприкінці січня настало потепління з дощовою погодою).

Таким чином, задум радянського воєнно-політичного керівництва на перший етап стратегічної операції з визволення Правобережної України у силу ряду об'єктивних та суб'єктивних причин був реалізований зі значними труднощами. У ході воєнних дій плани застосування військ Українських фронтів зазнали значних змін. Дещо пізніше в радянській історичній літературі було впроваджено загальноприйняті підходи щодо висвітлення подій із визволення Правобережної України у зручних схемах, які не в повній мірі відображали історичну дійсність. Подекуди вони трапляються і у працях сучасних істориків. У цілому перший етап стратегічної операції характеризується як перемога радянських військ, у результаті якої склалися сприятливі умови для подальшого рішучого наступу. Набутий як позитивний, так і негативний досвід згодом буде використано при проведенні наступних операцій на оточення.

Початок другого етапу радянської стратегічної наступальної операції на території Правобережної України¹⁵⁷ ознаменувався *Проскурівсько-Чернівецькою військ 1-го Українського (4.03–17.04.44), Умансько-Ботошанською військ 2-го Українського (5.03–6.04.44) та Березнігувато-Снігурівською військ 3-го Українського (6.03–18.03.44) фронтів наступальними операціями.*

Ставка ВГК, оцінюючи обстановку й незважаючи на винятково складні умови ведення бойових дій, вирішила продовжувати наступальні операції, потужними ударами на чернівецькому, умансько-ясському, миколаївсько-одеському напрямках завершити розгром груп армій «Південь» і «А», звільнити Правобережну Україну та вийти до Карпат. Для здійснення операцій залучалися війська 1-го, 2-го і 3-го Українських, 2-го Білоруського фронтів, на цьому театрі діяли всі 6 танкових армій РСЧА.

1-й Український фронт мав завдати головного удару силами 3 загальновійськових і 2 танкових армій із рубежу Дубно — Шепетівка — Любар у південному напрямі з завданням вийти на лінію Берестечко — Броди — Тарнопіль (Тернопіль) — Хмільник, надалі наступати на Чортків, Коломию, Чернівці і з виходом до Карпат відрізати шляхи відступу військам вермахту на захід. Армії лівого крила фронту завдавали допоміжного удару на Іллінці з метою сприяти 2-му Українському в оволодінні Гайсином (директива Ставки ВГК № 220029 від 18.02.1944 р.)¹⁵⁸.

2-й Український фронт завдавав головного удару силами 3 загальновійськових і 3 танкових армій із району Лисянка — Шпола на Умань, маючи на меті оволодіти рубежем Ладижин — Гайворон — Ново-Українка. Надалі, розвиваючи наступ у південно-західному напрямі, вийти на лінію Могилів-Подільський — Дубоссари (директива Ставки ВГК № 220030 від 18.02.1944 р.)¹⁵⁹.

Військам 3-го Українського фронту ставилося завдання наступати на миколаївсько-одеському напрямі з метою розгрому групи армій «А». Фронт завдавав головного удару з рубежу Кривий Ріг — р. Інгулець, маючи на меті розгромити противника в нижній течії Інгульця і в районі Миколаєва, а потім

вийти на р. Південний Буг (директива Ставки ВГК № 220042 від 28.02.1944 р.)¹⁶⁰. 4-й Український фронт у цей час готувався до операції з оволодіння Кримським півостровом і до дій у Правобережній Україні не залучався.

Підготовку військ до наступу планувалося здійснити у стислі терміни. Відповідно до загального задуму було проведено великі міжфронтові перегрупування. 1-й Український фронт посилювався 4-ю танковою армією з резерву Ставки, а 40-а загальновійськова, 2-а і 6-а танкові армії передавалися 2-му Українському фронту, що, своєю чергою, передав 57-у армію до складу 3-го Українського фронту. Його командуванню також підпорядковувалися 5-а ударна і 28-а армії та 4-й гвардійський кавалерійський корпус, передані з 4-го Українського фронту. Установлювалися нові розмежувальні лінії між фронтами.

Одночасно Ставка вживала заходів щодо прискорення поповнення фронтів живою силою, бойовою технікою, боєприпасами, паливо-мастильними матеріалами і продовольством. Радянські війська досягли переваги над противником у танках і САУ в 2,5 рази. Упродовж березня Ставка планувала перебазувати значні сили авіації далекої дії на аеродроми південного напрямку. Із метою забезпечення протиповітряної оборони на звільненій території до кінця лютого було створено Одеський і Львівський райони ППО.

Незважаючи на вжиті заходи щодо маскування і забезпечення прихованості перегрупувань німецькому командуванню вдалося одержати дані про підготовку радянських військ до наступу. Очікуючи удару 1-го Українського фронту з району західніше Шепетівки, штаб групи армій «Південь» підсилив своє угруповання на тернопільському і проскурівському напрямках за рахунок перекидання 5 танкових дивізій з уманського напрямку¹⁶¹. Про здійснені противником перегрупування командуванню 1-го Українського фронту стало відомо лише у ході наступу. У розпал підготовки до операції 29 лютого 1944 р. зазнав поранення командувач 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ватутін. Командування фронтом із 1 березня прийняв маршал Г. Жуков.

Ранком 4 березня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту перейшли в наступ. У цей же день були введені в бій 3-я гвардійська і 4-а танкові армії, що за добу просунулися на 25–30 км. У наступні дні розвивався наступ на Тарнопіль (Тернопіль) і Проскурів (Хмельницький), було захоплено Волочиськ. Важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів — Одеса виявилася перерізаною.

Війська правого крила фронту виходом на рубіж Тарнопіль — Проскурів створили загрозу оточення майже всієї групи армій «Південь». Противник розгорнув на цьому рубежі до 9 танкових і 6 піхотних дивізій. За свідченням учасників подій¹⁶², тут «зав'язалася найжорстокіша битва, якої ми не бачили з часу Курської дуги»¹⁶³. Контрударами німцям удалося затримати наступ радянського ударного угруповання, з 10 березня центральні армії 1-го Українського фронту перешли до оборони. Війська ж лівого крила продовжували повільно просуватися вперед.

5 березня перейшов у наступ 2-й Український фронт. Того ж дня у бій було введено 6-у, 2-у і 5-у гвардійську танкову армії. Цей наступ виявився для німців несподіваним. Розвиваючи успіх, 10 березня сили фронту оволоділи Уманню. 8 березня перейшли до наступальних дій у напрямі Новоукраїнки з'єднання лівого крила. Оборона противника була прорвана на широкому фронті й частини вермахту почали відходити до р. Південний Буг.

Наступ військ 3-го Українського фронту розпочався 6 березня. У ніч на 7 березня у бій вступила кінно-механізована група. До ранку 8 березня, із виходом у район м. Новий Буг, було перерізано залізницю Знам'янка — Миколаїв. Фронт оборони німецької 6-ї армії виявився розірваним на дві частини. Після оволодіння Новим Бугом кінно-механізована група завдала удару на південь і перетнула шляхи відходу основним силам 6-ї армії. Для остаточного розгрому противника в районі Березнігуватого було необхідне швидке висування слідом за кінно-механізованою групою з'єднань 8-ї гвардійської армії, яка, проте, виявилася скутою противником поблизу Нового Бугу. Відсутність у розпорядженні коман-

дуючого фронтом резервів не дозволила завершити оточення і знищення угруповання противника в районі Березнігуватого й Снігурівки. Переслідуючи частини вермахту, війська фронту в період з 18 до 25 березня вийшли до р. Південний Буг і приступили до підготовки нової наступальної операції на одеському напрямі.

Ще 11 березня Ставка ВГК уточнила завдання всім трьом фронтам, які націлювалися на розгром противника і вихід на рубіж державного кордону з Чехословаччиною і Румунією. При цьому основні зусилля 1-го і 2-го Українських фронтів спрямовувалися на те, щоби потужними ударами на Волочиськ, Чернівці, Умань і Могилів-Подільський оточити та знищити 1-у танкову армію, що становила ядро групи армій «Південь». Війська 3-го Українського фронту мали з ходу форсувати р. Південний Буг і, розвиваючи удар на Тирасполь та Одесу, вийти на р. Прут (директиви Ставки ВГК № 220049, № 220050, № 220052 від 11.03.1944 р.)¹⁶⁴. Командування вермахту для посилення групи армій «Південь» спішно початок передислокацію на львівський напрямок 6 піхотних і 2 танкових дивізій із Німеччини, Данії, Франції, Югославії.

21 березня розпочався третій етап стратегічної наступальної операції на території Правобережної України. Ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило свій наступ. Того ж дня були введені в операцію 1-а і 4-а танкові армії. Розвиваючи успіх, 1-а танкова армія 24 березня вийшла до р. Дністер у районі Заліщиків, а 29 березня оволоділа Чернівцями. 4-а танкова, використовуючи успіх 1-ї танкової армії, 26 березня звільнила Кам'янець-Подільський. У результаті удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ї танкової армії противника на захід було перерізано.

Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи розвивати наступ, із ходу форсували Південний Буг та в період з 17 по 19 березня вийшли на рубіж р. Дністер у районі Могилева-Подільського та Ямполя. До 22 березня вони форсували Дністер і захопили великий плацдарм на його правому березі біля Могилева-Подільського. Війська правого крила

фронту висувалися до Хотина. Таким чином, група армій «Південь» і на цьому напрямі була розчленована на дві частини. З виходом у район Могилева-Подільського війська фронту глибоко охопили 1-у танкову армію противника з півдня і 8-у армію — з півночі. Створювалися сприятливі умови для завершення оточення як 1-ї танкової, так і 8-ї та 6-ї німецьких армій. Остання у цей час разом із 3-ю румунською армією стримувала наступ 3-го Українського фронту в нижній течії Південного Бугу.

В обстановці, що склалася, Ставка ВГК знову уточнила завдання фронтам. Особливо це торкнулося зміни напрямів ударів 2-го Українського фронту. Вважаючи, що завершити оточення і знищення 1-ї танкової армії противника війська 1-го Українського фронту зможуть самостійно, Ставка вирішила повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь для наступу по правому і лівому берегах Дністра, щоби виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-у, 6-у німецькі та 3-ю румунську армії й у взаємодії з 3-м Українським фронтом знищити їх. Завдання 2-му Українському фронту формулювалося в такий спосіб: «На правому крилі фронту ударом однієї — двох загальновійськових і двох танкових армій уздовж західного берега Дністра на південь опанувати рубіж Унгени — Кишинів і вийти на р. Прут; на лівому крилі фронту, включаючи і 5-у гвардійську танкову армію, завдати удару з рубежу Кодима — Первомайськ також на південь і опанувати рубіж Бендери — Тирасполь — Роздільна, відкидаючи противника до Чорного моря і не допускаючи відходу його за р. Дністер» (директива Ставки ВГК №220054 від 22.03.1944 р.)¹⁶⁵.

Вийшло так, що радянське верховне військово-політичне керівництво «погналося за двома зайцями», коли можливості своїх військ було переоцінено, а противника, навпаки, недооцінено. Події останньої декади березня розвивалися дуже швидко і характеризувалися великою напруженою. Поворот головних сил 2-го Українського фронту для виконання поставлених Ставкою завдань здійснювався у ході наступу, за дуже складних умов, при розтягнутому фронті. 24 березня

війська фронту після уточнення завдань продовжували розвивати наступ. Сили 40-ї армії, наступаючи вздовж південного берега р. Дністер, 29 березня впритул підійшли до Хотина і тим самим відрізали 1-й танковій армії противника шлях відходу на південь. Війська 4-ї гвардійської, 27-ї, 52-ї і 53-ї загальновійськових, 5-ї гвардійської, 2-ї і 6-ї танкових армій також успішно наступали по обидва боки Дністра в напрямках на Ясси й уздовж залізниці на Одесу. 26 березня з'єднання фронту вийшли до кордону з Румунією по р. Прут і приступили до форсування водної перешкоди. Частина 2-го Українського фронту, що діяли у складних умовах бездоріжжя, сильно розтяглися, підвезення матеріально-технічних засобів стало вкрай проблематичним, війська втомилися і зазнали втрат.

Наступ 2-го Українського фронту в напрямках Ясс і Кишинєва створював загрозу оточення групи армій «А», що діяла в межиріччя Дністра і Південного Бугу. З метою затримати наступ і не допустити прориву військ 2-го Українського фронту в Румунію німецьке командування висунуло на яський напрямок 4-у румунську армію із завданням закрити прорив, що утворився у фронті. Одночасно 28 березня розпочалося швидке відведення 6-ї німецької і 3-ї румунської армій з Південного Бугу на Дністер. 8-й і 6-й німецьким арміям удалося вислизнути з оточення в Дністровсько-Бузькому межиріччі. До середини квітня 2-й Український фронт висунувся на рубіж Серет — Пашкани — Дубоссари. Подальші спроби розвинути наступ у південному напрямі результатів не дали.

В обстановці, що склалася, війська 3-го Українського фронту, переслідуючи відступаючого противника, провели *Одеську наступальну операцію (26.03–14.04.44)*¹⁶⁶, 10 квітня оволоділи містом і до 14 квітня вийшли на р. Дністер, де з ходу захопили ряд плацдармів на протилежному березі. На цьому наступ військ фронтів завершився.

До 28 березня 1-му Українському фронту вдалося затиснути в районі на північний схід від Кам'янця-Подільського до 20 німецьких дивізій, у тому числі 10 танкових і моторизованих.

Однак міцного внутрішнього і зовнішнього фронту оточення створено не було. У зв'язку з ізоляцією 1-ї танкової армії в обороні противника на південь від Тарнополя (Тернополя) утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало висувати в район Станіслава 1-у угорську армію, а також війська, які прибували з Франції, Данії, Німеччини і Югославії. Користуючись розривами, що були в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району Кам'янець-Подільського почало пробиватися в напрямі на м. Бучач. Одночасно звідти силами 3 піхотних і 2 танкових дивізій було завдано сильного деблокуючого контрудару. 5 квітня 1-й танковій армії вермахту вдалося з'єднатися зі своїми військами¹⁶⁷. 17 квітня з'єднання 1-го Українського фронту, за наказом Ставки, перейшли до оборони.

Поліська наступальна операція військ 2-го Білоруського фронту (15.03–5.04.44). У зв'язку з утворенням нового напрямку на південь від р. Прип'ять Ставка ВГК 17 лютого 1944 р. вирішила створити між Білоруським і 1-м Українським фронтами 2-й Білоруський фронт у складі 61-ї, 70-ї, 47-ї армій. На початку березня управлінню фронту було наказано спланувати наступальну операцію з першочерговим завданням заволодіти Ковелем і надалі, розвиваючи наступ на Брест, вийти до р. Західний Буг. Операцію планувалося розпочати не пізніше 15 березня, не очікуючи повного зосередження всіх сил фронту (директива Ставки ВГК № 220044 від 4.03.1944 р.)¹⁶⁸.

Головного удару завдавали війська 70-ї і 47-ї армій, 2-го і 7-го гвардійських кавалерійських корпусів. 17 березня ударне угруповання перейшло в наступ. У ході запеклих боїв удалося відкинути противника до Ковеля і просунути на 50–70 км. Подальший наступ військ фронту на цьому напрямі розвитку не одержав. Німецьке командування підсилило своє угруповання у районі Ковеля і завдаючи контрударів змусило радянські війська перейти до оборони. На початку квітня Ставка ВГК ліквідувала 2-й Білоруський фронт, передавши його армії 1-му Білоруському фронту, що з цього часу знову став імену-

ватися Білоруським фронтом (директива № 220067 від 2.04.1944 р.)¹⁶⁹.

У підсумку наступальних операцій чотирьох Українських і 2-го Білоруського фронтів, проведених на території Правобережної України в період із кінця грудня 1943 р. до квітня 1944 р., було досягнуто важливих військово-політичних результатів. Найбільше стратегічне угруповання противника зазнало серйозної поразки. Виходом радянських військ до Карпат німецький фронт було розірвано — одна частина сил була відкинута на південь, а інша з великими втратами відійшла на територію Західної України. РСЧА цілком оволоділа Правобережну Україною з її металургійними районами, рудниками Криворіжжя і Нікополя, родючими землями межиріччя Дніпра і Прута, а також важливими портами — Миколаєвом та Одесою. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон із Чехословаччиною і Румунією і перенесли бойові дії на територію Румунії, наблизившись до життєво важливих районів противника на Балканах, зайнявши вигідне становище для наступних операцій літа 1944 р.

Таким чином, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ та за результатами стала однією з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни. Вона характеризується найбільш високими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, а також втратами. Дніпровсько-Карпатська — це найбільша стратегічна операція, яка коли-небудь відбулася на території України. Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб¹⁷⁰. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, в якому одночасно взяли участь всі 6 танкових армій РСЧА. Загальної стратегічної мети було досягнуто в результаті проведення десяти наступальних операцій фронтів і груп фронтів: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Рівненсько-Луцької, Нікопольсько-

Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнігувато-Снігурівської, Одеської та Поліської. 83 дивізії противника були розгромлені, із них 10 дивізій і 1 бригада цілком знищені. Особливістю Дніпровсько-Карпатської операції стала незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника. Упущені можливості щодо їх ліквідації в подальшому призведуть до затягування збройної боротьби, значних людських і матеріальних втрат.

У ході Дніпровсько-Карпатської операції радянські війська зазнали найбільших втрат порівняно з іншими операціями війни — 1 млн 109 тис. 528 чол., причому середньодобові втрати становили 9565 чол.¹⁷¹. Величезними були втрати бойової техніки та озброєння — 7270 гармат і мінометів, 5700 танків і САУ¹⁷². Такий високий рівень втрат не завжди був виправданим і фактично компенсував прорахунки вищого військового командування. Зокрема, із понад 1,1 млн чол. втрат 270 тис. 198 були безповоротними, натомість втрати противника становили 350 тис. чол. (у 3,5 рази менше), із них 150 тис. — безповоротних¹⁷³.

5.2. Кримська стратегічна наступальна операція (8.04.44–12.05.44)

У плані зимової кампанії 1944 р. радянське командування велику увагу приділяло оволодінню Кримським півостровом¹⁷⁴ — важливим стратегічним плацдармом на Чорному морі, утриманню якого Гітлер надавав особливого значення. В оцінках обстановки німецьке командування робило висновок, що залишення Криму викличе вихід із німецької коаліції Туреччини, а потім Болгарії і Румунії. Проте його оборона була досить складним завданням, адже дислоковані на півострові війська не мали сухопутного зв'язку з головними силами. Затримка з ліквідацією Нікопольського плацдарму на Дніпрі, невиконання поставлених завдань у ході Керчинсько-Ельтигенської десантної операції, несприятливі метеорологічні умови не дозволили радянським військам звільнити Крим раніше. Спри-

ятливі умови для початку наступальної операції склалися в першій декаді квітня.

Для знищення противника залучалися 4-й Український фронт, Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська військова флотилія і партизанські загони. При підготовці й у ході наступальної операції на Кримському півострові (у період з січня по квітень) Чорноморський флот і Азовська флотилія перевезли через Керченську протоку для Окремої Приморської армії близько 120 тис. чол., значну кількість бойової техніки і майже 300 тис. тонн військових вантажів.

Загальний задум операції на суші полягав в узгоджених ударах від північної частини Кримського та Керченського півостровів загальним напрямом на Сімферополь — Севастополь із метою розгрому 17-ї армії противника. Чорноморський флот мав блокувати морські комунікації між Кримом і портами Румунії, використовуючи для цієї мети підводні човни, авіацію і торпедні катери. Використання в операції кораблів ескадри Ставка заборонила. На Азовську флотилію покладалося завдання перевезення військ і бойової техніки Окремої Приморської армії на Керченський півострів. Війська ППО (Донбаський корпусний і Північнокавказький дивізіонний райони) повинні були прикрити від ударів авіації противника переправи через Сиваш і Керченську протоку, бойові порядки військ 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії. Партизанським загонам, що перебували на півострові, ставилося завдання активними діями на комунікаціях дезорганізувати роботу тилу. Координація дій наземних військ, флоту, авіації і партизанів покладалася на представників Ставки ВГК маршалів К. Ворошилова й О. Василевського.

Відповідно до задуму Ставки, 4-й Український фронт мав завдати два удари: головний — із Сиваського плацдарму силами 51-ї армії і 19-го танкового корпусу в напрямі Сімферополя й допоміжний — на Перекопському перешийку силами 2-ї гвардійської армії. Окрема Приморська армія мала завдання ударом в обхід Керчі з півночі розсікти керченське угруповання

противника і не дати йому відійти на позиції північніше Феодосії. Надалі планувалося розвивати наступ на Сімферополь і вздовж південного узбережжя — на Севастополь.

За планом командування Чорноморського флоту, торпедні катери повинні були діяти на ближніх морських підходах до Севастополя, підводні човни — на підходах до портів противника на західному узбережжі Чорного моря, авіація флоту — на комунікаціях, що зв'язували Крим із портами Румунії. Для цього частина торпедних катерів і морської авіації потай перебазувалася з кавказьких баз у Скадовськ.

Крим обороняла 17-а армія зі складу групи армій «А». На початок квітня в ній нараховувалося 12 дивізій (5 німецьких і 7 румунських). Основні сили (5 дивізій) розташовувалися в північній частині Криму, 4 дивізії — на Керченському півострові і 3 румунські дивізії охороняли кримське узбережжя. Німецьке командування для підтримки своїх військ, крім авіації, що дислокувалася у Криму, могло використовувати частину літаків, які базувалися на аеродромах Румунії і Болгарії. Велика роль у забезпеченні оборони Криму приділялася морському флоту, головною базою якого була Констанца, а також порти Севастополя, Ялти, Феодосії, Варни. Надводні бойові кораблі німецько-румунського флоту і значна частина авіації використовувалися головним чином для забезпечення морських комунікацій між Румунією і Кримом. Підводні човни продовжували вести активні дії проти кораблів радянського флоту у Чорному морі. За живою силою і танками німецькі війська в 2,5 рази поступалися радянським, а в літаках — у понад 8 разів.

Наступ 4-го Українського фронту розпочався 8 квітня. У результаті чотириденних запеклих боїв позиції противника в північній частині Кримського півострова були прорвані, і у прорив, розвиваючи наступ на Джанкой та Сімферополь, увійшли частини 19-го танкового корпусу. Противник почав відходити і на фронті Окремої Приморської армії. По всьому Криму розгорнулося переслідування німецько-румунських військ, які відступали до Севастополя, у ході якого 4-а і 8-а повітряні армії, взаємодіючи з наземними військами, завдавали ударів

по військах, а сили Чорноморського флоту — по кораблях, транспортах і портах. Партизанські загони активно діяли на шляхах відступу противника. 13 квітня був звільнений Сімферополь. З'єднання 4-го Українського фронту 15 квітня, а Окремої Приморської армії — 17 квітня вийшли до укріплених позицій противника під Севастополем.

Втративши майже весь півострів, німецьке командування вирішило утримувати Севастопольський плацдарм, забезпечуючи евакуацію своїх військ до Румунії морем. Для оборони використовувалася потужна система укріплень, що спиралася на природні перешкоди гірської частини Криму. Командуючий 4-м Українським фронтом планував розгромити противника в районі Севастополя ударами з північного і південного сходу. Головна роль у наступальних діях відводилася Приморській армії (так із 18 квітня називалася колишня Окрема Приморська армія, яка тепер підпорядковувалася штабу 4-го Українського фронту), 19-у танковому корпусу і з'єднанням лівого флангу 51-ї армії з району Балаклави з завданням відрізати противника від бухт і пристаней. Війська правого крила фронту (2-а гвардійська армія і з'єднання правого флангу 51-ї армії) повинні були завдати допоміжного удару, захопивши північну і північно-східну частини Севастополя.

5 травня перейшли в наступ війська правого крила фронту, а 7 травня — війська ударного угруповання, які 8 травня вийшли до внутрішнього оборонного кільця Севастополя. Вранці 9 травня з'єднання 4-го Українського фронту штурмом оволоділи містом. До 12 травня Кримський півострів було звільнено.

Із 8 квітня по 12 травня Чорноморський флот проводив операцію на морських комунікаціях противника. У результаті було потоплено 60 транспортних суден, 25 малих бойових кораблів, загинуло до 42 тис. військовослужбовців німецьких і румунських збройних сил.

Операція на Кримському півострові тривала 35 діб. В її ході було знищено 12 дивізій противника, із 260-тисячного угруповання удалося евакуюватися морем та повітрям 137 тис. чол.,

потрапило в полон 53 тис. чол.¹⁷⁵ Втрати радянської сторони становили 84 тис. 819 чол., у тому числі 17 тис. 754 чол. — безповоротні¹⁷⁶. Крим — найважливішу стратегічну позицію на Чорному морі — було здобуто. Перебазування головних сил Чорноморського флоту з портів Кавказу до кримських баз забезпечувало значно більш сприятливі умови для ведення бойових дій. Завершення операції на Кримському півострові дозволило перекинути значні сили сухопутних військ та авіації на інші ділянки фронту.

6. БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЛІТНЬО-ОСІННІЙ КАМПАНІЇ 1944 р. ПОВНЕ ВИГНАННЯ АГРЕСОРА З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

6.1. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13.07.44–29.08.44)

Улітку 1944 р. становище Німеччини стрімко погіршилося, адже 6 червня розпочалось англо-американське вторгнення в Нормандії. Від цього часу Гітлерові довелося вести війну на два фронти¹⁷⁷. Крім того, у червні — липні розгорнувся великий наступ радянських військ у Білорусії.

У цей час на території Західної України оборонялася група армій «Північна Україна», яка станом на 10 липня 1944 р. мала у своєму складі 37 дивізій (у тому числі 6 танкових і моторизованих), 3 піхотні бригади, 3 окремі танкові батальйони і 8 бригад штурмових гармат. Війська групи армій підтримувалися авіацією 4-го повітряного флоту. Це угруповання включало понад 600 тис. чол., 6300 гармат і мінометів, 900 танків, 1085 літаків¹⁷⁸. Німецьке командування, незважаючи на наступ радянських військ у Білорусії, продовжувало очікувати удару на львівському напрямі, не допускаючи ослаблення групи армій «Північна Україна» й тримаючи в її складі значні танкові сили.

1-й Український, на відміну від інших фронтів, уже у квітні 1944 р. мав у своєму складі 6 загальновійськових, 3 танкові і 1 повітряну армії, 3 окремих танкових і 2 кавалерійських корпуси. Ставка у травні — червні додатково підсилила його 5-ю гвардійською армією (9 дивізій), а також 10 авіаційними дивізіями. Крім того, в оперативному підпорядкуванні командування фронту перебував 1-й Чехословацький армійський корпус. Чисельність особового складу 1-го Українського фронту перевищувала 1 млн чол.¹⁷⁹, до операції залучалося 1614 танків і САУ, 2806 літаків, майже 14 тис. гармат і міно-

метів¹⁸⁰. Майбутній наступ був добре підготовленим у плані матеріального забезпечення. До його початку війська фронту мали в наявності 3–5 боєкомплектів боєприпасів, 6–10 заправок паливо-мастильних матеріалів і 15–30 добових норм продовольства. У результаті вжитих заходів до початку операції була досягнута перевага над противником у 1,4–2,4 рази (за різними параметрами).

Задум Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції¹⁸¹ передбачав наступ військ 1-го Українського фронту з метою прориву оборони противника на двох ділянках, розсічення і розгром його угруповання частинами, вихід на рубіж Замостя — Яворів — Галич. Надалі планувався наступ військ фронту на Томашув і Краків (директива Ставки ВГК №220139 від 10.07.1944 р.; бойовий наказ командувача 1-м Українським фронтом¹⁸²). Виконання цього завдання повинно було збігтися за часом із виходом військ Білоруських фронтів на Віслу. Для забезпечення ударного угруповання фронту з півдня передбачалося завдання до поміжного удару на Станіслав силами однієї загальновійськової армії.

Операція розпочалася 13 липня. Наступу головних сил передувала розвідка боєм, у результаті якої було встановлено, що противник на рава-руському напрямі відвів свої війська на другу смугу оборони, а на львівському напрямі чинив завзятий опір, періодично контратакуючи. У відбитті контрударів активну участь брала авіація 2-ї повітряної армії. Тільки 15 липня проти танкового угруповання противника, що наступало на Золочів, було зроблено 3288 літако-вильотів. До кінця 18 липня радянські війська прорвали німецьку оборону на глибину 50–60 км і вийшли на підступи до Львова. У районі західніше Бродів у радянський «котел» потрапило близько 6 дивізій.

З уведенням у бій 3 танкових армій наступ військ фронту розвивався більш високими темпами порівняно з першими днями операції. До 27 липня було взято Рава-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав та завершено розгром оточеного бродівського угруповання. Війська фронту вийшли до р. Сян і

форсували її. Загальне просування від початку операції сягало понад 200 км.

Відповідно до уточнених завдань війська фронту повинні були головними силами розвивати наступ, і не пізніше 1–2 серпня форсувати р. Вісла та захопити плацдарм на її західному березі в районі Сандомира, а далі наступати на міста Краків і Ченстохова. Лівofланговим об'єднанням фронту ставилося завдання захопити й міцно утримувати перевали через Карпатський хребет на напрямках Ужгород — Мукачеве з метою наступного виходу у Закарпаття.

Отже, військам фронту ставилося завдання продовжувати наступ на двох напрямках — ченстоховському і мукачівському. Із метою кращого управління військами Ставка 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-а гвардійська і 18-а загальновійськова та 8-а повітряна армії 1-го Українського фронту. Створення 4-го Українського фронту дозволило командуванню 1-го Українського фронту зосередити увагу на ченстоховському напрямі. Натомість 4-й Український фронт діяв на мукачівському напрямі.

Для утримання оборони на Віслі німецьке командування перекинуло управління 17-ї армії, 2 танкові дивізії з групи армій «Південна Україна», 1 танковий корпус, 3 піхотні бригади і ряд інших частин і з'єднань із Німеччини.

Продовжуючи наступ, війська 1-го Українського фронту 29 липня вийшли до р. Вісла і з ходу форсували її. Бої за розширення плацдарму в районі Сандомира тривали близько місяця і мали запеклий характер. Наявність плацдарму радянських військ на р. Вісла позбавляла противника дуже вигідного оборонного рубежу, створюючи передумови для розвитку наступу в Південну Польщу. Тому частини вермахту завдали кілька сильних контрударів із метою ліквідації плацдарму. 29 серпня Ставка наказала військам фронту перейти до оборони.

У результаті успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції було досягнуто важливих стратегічних

результатів — завдано важкої поразки групі армій «Північна Україна», частини вермахту були змушені відступити із Західної України та південно-східних районів Польщі. Наступ розгорнувся на фронті до 400 км (від Луцька до Чернівців) і на глибину 350 км. Радянські війська форсували р. Віслу і захопили великий плацдарм західніше Сандомира. У смугу наступу 1-го Українського фронту противник перекинув 17 дивізій (у тому числі 9 дивізій із Німеччини, Польщі, Чехословаччини й Угорщини), чим послабив свої угруповання на інших ділянках фронту. У результаті Львівсько-Сандомирської операції виникли сприятливі умови для проведення дальших наступальних операцій у Південній Польщі, Чехословаччині і Закарпатській Україні.

6.2. Яссько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20.08.44–29.08.44)

Більша частина Одеської області була звільнена у квітні 1944 р., а південні райони — у серпні, у ході Яссько-Кишинівської операції¹⁸³. На середину серпня лінія фронту проходила через Красноільськ, Пашкани, на північ від Ясс, Дубоссари, далі по Дністру до Чорного моря. До операції залучалися війська 2-го і 3-го Українських фронтів у взаємодії із силами Чорноморського флоту та Дунайської військової флотилії, координував дії фронтів представник Ставки ВГК маршал С.Тимошенко. Радянське угруповання нараховувало близько 1,3 млн чол., 19 380 гармат і мінометів, 1820 танків і САУ, 2,2 тис. літаків (з урахуванням авіації Чорноморського флоту). Оборону тут тримала група армій «Південна Україна», яка складалася з німецьких 6-ї, 8-ї, 17-ї, а також румунських 3-ї й 4-ї армій, усього 900 тис. чол., 7,6 тис. гармат і мінометів, 545 танків і штурмових гармат. Із повітря підтримку надавали частина сил 4-го повітряного флоту і румунські ВПС — усього 810 літаків¹⁸⁴.

За задумом Яссько-Кишинівської операції передбачалося ударами головних угруповань 2-го й 3-го Українських фронтів прорвати оборону противника на ділянках поблизу Ясс і Бен-

дер та, розвиваючи зустрічні удари, оточити й знищити основні сили групи армій «Південна Україна» у районах Ясс і Кишинєва, надалі перенісши бойові дії вглиб Румунії.

Ранком 20 серпня головні сили фронтів перейшли в наступ й до середини дня прорвали першу, а з'єднання 27-ї армії і другу смугу оборони противника. На ділянці прориву 27-ї армії у прорив увійшли підрозділи 6-ї танкової армії. До кінця дня 21 серпня війська 2-го Українського фронту розширили прорив до 65 км й до 40 км у глибину, оволоділи Яссами, а 22 серпня — містом Тиргу-Фрумос, вийшовши на оперативний простір. Ударне угруповання 3-го Українського фронту також успішно здійснило прорив оборони противника, відбиваючи його контрудари й увівши в битву 21 серпня 7-й та 4-й гвардійський мехкорпуси. Успіху наземних військ активно сприяли з'єднання 5-ї та 17-ї повітряних армій, які зробили близько 6350 літако-вильотів. У ніч на 22 серпня десантна група 46-ї армії при сприянні Дунайської військової флотилії форсувала Дністровський лиман та оволоділа Білгородом-Дністровським.

22 серпня німецьке командування під загрозою оточення своїх головних сил розпочало відведення військ із Кишинівського виступу за р. Прут. Проте шляхи відступу основних сил німецької 6-ї армії було перерізано, а наступного дня кільце довкола кишинівського угруповання (18 із 25 німецьких дивізій) замкнулося. До того часу, поки було створено стійкий фронт оточення (26 серпня), значному угрупованню військ противника з танками та артилерією вдалося прорватися через оперативні порядки 52-ї армії та форсувати р. Прут. З'єднання 46-ї армії у причорноморських степах оточили румунську 3-ю армію, яка 24 серпня склала зброю.

Оперативно-стратегічна обстановка у смугах 2-го й 3-го Українських фронтів стрімко змінювалася на користь радянських військ. 23 серпня почалося збройне повстання в Румунії. Наступного дня з'єднання 5-ї ударної армії звільнили Кишинів. До вечора 27 серпня було ліквідоване оточене угруповання противника на схід від р. Прут, а 29 серпня — поблизу м. Хуш частину тих німецьких військ, які зуміли про-

рватися через р. Прут. Інші підрозділи німецької 6-ї армії продовжували спробу прорватися. Їм удалося подолати ще близько 100 км у напрямі Карпат і переправитися через р. Сирет. Трете оточення та їх ліквідація тривали до 4 вересня.

У цей час війська 2-го Українського фронту розвивали наступ у бік Трансільванії й на фокшанському напрямі. 27 серпня вони оволоділи містом Фокшани, а за два дні вийшли до м. Плоєшти. Війська 3-го Українського фронту, наступаючи по обох берегах Дунаю, відрізали шляхи відходу розбитим з'єднанням противника до Бухареста. Чорноморський флот і Дунайська військова флотилія забезпечували переправи військ через Дунай, висаджували десанти. 29 серпня рухомий загін 46-ї армії вступив у Бухарест.

У результаті Яссько-Кишинівської операції радянські війська в короткий термін розгромили 22 німецькі дивізії та майже всі румунські, знищили й захопили 3,5 тис. гармат і мінометів., більше 550 танків і штурмових гармат, 18 тис. автомобілів, 338 літаків. Втрати противника вбитими та полоненими становили близько 256 тис. чол. Це спричинило крах німецької оборони на півдні та різку зміну воєнно-політичної обстановки на Балканах. Було завершено звільнення південних областей України та Молдавії. Румунія вийшла з німецького блоку й оголосила війну Третьому райху. Втрати радянських військ у ході операції: безповоротні — 13 тис. 197 чол., санітарні — 53 тис. 933 чол., середньодобові — 6713 чол. З'єднання 3-го й 2-го Українських фронтів втратили 75 танків і САУ, 108 гармат і мінометів, 111 бойових літаків¹⁸⁵.

6.3. Остаточне звільнення української території під час стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі у жовтні 1944 р.

Війська 4-го Українського фронту та 38-а армія 1-го Українського фронту після підготовчих заходів відповідно 9 та 8 вересня 1944 р. відновили активні наступальні дії, які у сучасній літературі прийнято називати *Східно-Карпатською страте-*

гічною наступальною операцією (8.09–28.10.44), що складалася з *Карпатсько-Дуклінської* та *Карпатсько-Ужгородської фронтових* наступальних операцій, у результаті яких радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та оволоділи Закарпатською Україною¹⁸⁶.

На думку автора, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій та служить міфологізованим «історичним стандартам» Другої світової війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту — на ужгородському, які відбувалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі (*Дебреценсько-Ужгородська операція*), який розпочався у жовтні 1944 р.¹⁸⁷ Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою завдання фронтів постійно змінювалися й уточнювалися Ставкою.

Завдання 4-му Українському фронту на оволодіння Закарпаттям були визначені директивою Ставки № 204670 ще 3.09.1944 р.¹⁸⁸ Наступ розпочався 8 вересня, проте до середини жовтня подолати Карпатські перевали з'єднання фронту так і не змогли. На рубежі Головного Карпатського хребта противник збудував ешелоновану та добре обладнану в інженерному плані систему оборони, яка складалася з понад 300 довготривалих залізобетонних споруд та інженерних загороджень. Тільки 8 жовтня вдалося вибити німецькі війська з останнього населеного пункту в межах УРСР станом на 22 червня 1941 р. — станції Лавочне Дрогобицької області.

За задумом Ставки, що сформувався на кінець вересня, головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту, угруповання якого мало завдати удар з Орадея-Маре в напрямі на Дебрецен — Ньїредьхаза — Чоп із метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансільванське угруповання противника. На підготовку операції були спрямовані значні резерви Ставки, запаси військ обох фронтів доведені до 3,5 боєкомплектів, 7 заправок пально-мастильних матеріалів, 29 добових пайків продовольства. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії.

Операція розпочалася 6 жовтня. За дві доби рухомі з'єднання 2-го Українського фронту вийшли на підступи до Дебрецена, створивши реальну загрозу оточення німецьких військ у Трансільванії. За цих умов командування вермахту було змушене розпочати (з 9 жовтня) відведення військ перед правим крилом 2-го Українського фронту, а з 15 жовтня — із Закарпаття. Того ж дня відновили наступ і почали переслідування противника з'єднання 4-го Українського фронту¹⁸⁹. 16 жовтня радянські війська оволоділи містом Раховом, 24 жовтня — Хустом і Свалявою, 26 жовтня — Мукачевим, а 27 жовтня — Ужгородом. 28 жовтня 1944 р. територія України у сучасних кордонах була повністю очищена від гітлерівських військ¹⁹⁰.

7. ПІДСУМКИ

За весь цивілізаційний шлях людство зазнало чимало катастроф та катаклізмів, але у цьому ланцюгу ніщо не може зрівнятися з Другою світовою війною, що стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії планети. З першого дня світової війни в епіцентр подій потрапили західні землі України. У ході радянсько-німецької війни фронт декілька разів прокотився територією нашої Вітчизни. Бої тривали 1225 днів і ночей, що становить 86% загального часу участі СРСР у війні з нацистською Німеччиною. Безпосередньо активні бойові дії тривали 30 місяців, оперативні паузи — майже 11 місяців¹⁹¹.

На землях України радянські війська провели 17 стратегічних (6 оборонних та 11 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій радянсько-німецької війни. В їх рамках було сплановано, організовано і проведено 52 фронтові операції. Крім того, поза рамками стратегічних відбулося 15 самостійних фронтових операцій. Кількість армійських операцій вимірюється сотнями. Детальний аналіз умов їх підготовки, складу сил і засобів сторін, прийомів та способів дій військ, і, зрештою, втрат у живій силі й бойовій техніці свідчить, що на території України розгорнулися найбільші військові операції радянсько-німецької війни і Другої світової загалом.

У різний час у межах України діяли Південно-Західний, Південний, Брянський, Закавказький, Кавказький, Північно-кавказький, Кримський, Центральний, Донський, Воронезький, Степовий, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські, 2-й Білоруський фронти; окремі 51-а, Приморська, 1-а польська армії й 1-й Чехословацький корпус; Чорноморський флот та Азовська, Дніпровська й Дунайська військові флотилії; з'єднання авіації далекої дії й ППО країни. У бойових операціях на території нашої країни взяли участь усі 6 радянських танкових, 7 повітряних і 34 загальновійськові армії.

Україна була величезним джерелом живої сили. Лише протягом першого року війни в республіці було мобілізовано

3 млн 185 тис. чол.¹⁹² Із початку звільнення окупованих територій і до кінця війни ряди радянської армії поповнили ще 4 млн вихідців з України¹⁹³. Військові частини та з'єднання, які діяли на українській території, значною мірою комплектувалися за рахунок цих мобілізаційних ресурсів. У ході визволення наших земель до 50% поповнення призивалося «польовими військкоматами» діючої армії, що не завжди було виправданим, значно утруднювало облік призваних військовослужбовців та призводило до надмірних жертв. Загальна кількість українців у складі РСЧА під час радянсько-німецької війни становила понад 7 млн чол., або 23% чисельності збройних сил СРСР¹⁹⁴. На фронтах війни, за різними даними, полягло від 2,5¹⁹⁵ до 3,5¹⁹⁶ млн вояків-українців. Висока «витратність» людського матеріалу була однією із характерних рис радянського воєнного мистецтва, коли кількість втрат не бралася до уваги в ім'я досягнення поставлених цілей. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після Росії) найбільшим джерелом жертв.

Під час боїв на території України безповоротні втрати РСЧА склали 3 млн 083 тис. чол. особового складу, а загальні перевищили 6 млн 683 тис. чол. особового складу. Втрати танків і САУ становили 21 615 машин, гармат і мінометів — 72 278, а бойових літаків — 5488 одиниць. Кожна тисяча квадратних кілометрів території України була оплачена кров'ю солдатів і офіцерів 1 стрілецької дивізії (11 083 особи), 1 танкового батальйону (36 танків), 1 авіаескадрильї (9 машин)¹⁹⁷.

Результативність проведених радянською армією операцій залежала від багатьох факторів — рівня розвитку стратегічного мистецтва, підготовленості військ, професіоналізму командного складу, морально-психологічного стану військовослужбовців, ефективності і тактико-технічних характеристик видів озброєння і техніки тощо.

Визволителями України й творцями перемоги були прості люди різних національностей від рядових до маршалів, які кожен окремо і всі разом своєю доблестю й жертвністю заслужили повагу та пам'ять народу. Під час війни розкрився

полководницький талант О. Василевського, С. Тимошенка, М. Ватутіна, А. Єрмоєнка, Р. Малиновського, К. Рокосовського, І. Черняхівського, А. Гетьмана, А. Гречка, А. Кравченка, Д. Лелюшенка, К. Москаленка, П. Рибалка, П. Жмаченка та багатьох інших. 2,5 млн українців із загальної кількості 7 млн за хоробрість і відвагу нагороджено орденами та медалями. Частка українців серед Героїв Радянського Союзу становить 2072 особи або 18,2% (для порівняння: росіян — 71%, білорусів — 3,3%, представників інших 40 національностей — 7,4%). Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 31 був українцем або ж уродженцем України. Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлися цієї нагороди тричі, українець Іван Кожедуб¹⁹⁸.

Якщо стисло охарактеризувати сутність боротьби українського народу в роки війни, то це було змагання за виживання як нації. Трагедією для України стала не лише сама війна з її кров'ю та стражданнями, а й роз'єднаність народу, який потерпав від двох тоталітарних режимів. У виснажливій та кровопролитній боротьбі, ціною неймовірних втрат він відстояв свою землю від поневолення гітлерівськими загарбниками. Рішення, дії і мотиви кожного з мільйонів захисників поєдналися у великий подвиг в ім'я перемоги, яка ще раз підтвердила — немає такої сили, що могла б поневолити великий народ, котрий бореться за волю і незалежність Батьківщини.

---

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. / Под ред. В.И. Дашичева. — М.: Воениздат, 1969. — Т.2: От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7.1940–21.6.1941). — С.58–62.

² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Воениздат, 1961. — С.46.

³ Там же. — С.57.

⁴ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. — М.: Воениздат, 1968. — С.69–85.

⁵ Акт о приёме Наркомата обороны Союза ССР тов. Тимошенко С.К. от тов. Ворошилова К.Е. // Известия ЦК КПСС. — 1990. — №4. — С.193–209.

- ⁶ Захаров М.В. Указ. соч. — С.85–101.
- ⁷ Там же. — С.101.
- ⁸ Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. — М.: Воениздат, 1962. — Т.1. — С.103–161.
- ⁹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее — ЦАМО РФ). — Ф.138. — Оп.12940. — Д.17. — Л.1–6.
- ¹⁰ Захаров М.В. Указ. соч. — С.152.
- ¹¹ Стратегический очерк... — С.111–115.
- ¹² Захаров М.В. Указ. соч. — С.252–253.
- ¹³ Стратегический очерк... — С.146.
- ¹⁴ Там же. — С.160.
- ¹⁵ Там же. — С.146–156.
- ¹⁶ Захаров М.В. Указ. соч. — С.159–161.
- ¹⁷ Там же. — С.31–165.
- ¹⁸ ЦАМО РФ. — Ф.48-А. — Оп.1554. — Д.90. — Л.260–262.
- ¹⁹ Грецов М.Д. На юго-западном направлении (июнь — ноябрь 1941 года). — М., 1965. — С.53–54.
- ²⁰ Михалев С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени. — М.: Кучково поле, 2003. — С.620–627.
- ²¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — Вып.36 (22 июня — 11 июля 1941 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С.53–55.
- ²² ЦАМО РФ. — Ф.132-А. — Оп.2642. — Д.29. — Л.9–11.
- ²³ Сборник боевых документов... — Вып.36. — С.277–311.
- ²⁴ Грецов М.Д. Указ. соч. — С.64–77.
- ²⁵ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. — М.: Большая российская энциклопедия, 1995. — С.94.
- ²⁶ Итоги второй мировой войны / Под ред. И.Н.Соболева. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. — С.73–79.
- ²⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. — Вып.38 (11–22 июля 1941 г.). — М.: Воениздат, 1959. — С.25–33, 73–86.
- ²⁸ Стратегический очерк... — С.223.
- ²⁹ Гальдер Ф. Указ. соч. — С.300–302.

³⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А.Н.Грылева. — Вып.1 (июнь — декабрь 1943 г.). — М.: Воениздат, 1968. — С.63, 67.

³¹ Сборник боевых документов... — Вып.38. — С.138–155.

³² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.81.

³³ Там же. — С.86–87.

³⁴ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. — С.85.

³⁵ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.117–118.

³⁶ Стратегический очерк... — С.225–227.

³⁷ Там же. — С.226.

³⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.117–118.

³⁹ Грецов М.Д. Указ. соч. — С.209–213.

⁴⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.148–150.

⁴¹ Стратегический очерк... — С.227.

⁴² Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа: 1919–1969. — К.: Политуправление КВО, 1969. — С.255–263.

⁴³ Баграмян И.Х. Так начиналась война. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С.289–291.

⁴⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.174–181.

⁴⁵ ЦАМО РФ. — Ф.48-А. — Оп.1554. — Д.9. — Л.431.

⁴⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.193.

⁴⁷ ЦАМО РФ. — Ф.229. — Оп.161 з. — Д.103. — Л.82.

⁴⁸ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. — М.: Вече, 2009. — С.85.

⁴⁹ Киевский Краснознамённый... (1969 г.). — С.267.

- ⁵⁰ ЦАМО РФ. — Ф.229. — Оп.161 з. — Д.103. — Л.92–93.
- ⁵¹ Баграмян И.Х. Указ. соч. — С.305–327.
- ⁵² Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский «котёл». — М.: Яуза; Эксмо, 2008. — 496 с.
- ⁵³ Ширер У. Взлёт и падение третьего рейха: В 2 т. — Т.2. — М.: Воениздат, 1991. — С.246–248.
- ⁵⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.213–215.
- ⁵⁵ Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне
- ⁵⁶ Стратегический очерк... — С.245.
- ⁵⁷ Грецов М.Д. Указ. соч. — С.268–287.
- ⁵⁸ Сборник боевых документов... — Вып.42. — С.238–243.
- ⁵⁹ ЦАМО РФ. — Ф.132-А. — Оп.2642. — Д.30. — Л.72.
- ⁶⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.96–97.
- ⁶¹ Там же. — С.220–221.
- ⁶² Стратегический очерк... — С.247.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.1. — С.274.
- ⁶⁵ Там же. — С.356–357.
- ⁶⁶ Бережинский В.Г. Керченско-Феодосийская десантная операция (26 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.). — К.: Украинский институт военной истории, 2004. — 86 с.
- ⁶⁷ Действия Военно-Морского флота в Великой Отечественной войне. — М.: Воениздат, 1956.
- ⁶⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып.2 (январь — декабрь 1942 г.) / Под ред. А.Н.Грылева. — М.: Воениздат, 1968 — С.5–6.
- ⁶⁹ Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта / Пер. с англ. Т.М.Шуликовой. — М.: Центрполиграф, 2009. — С.227–234.
- ⁷⁰ Там же. — С.44–45.

- ⁷¹ Там же. — С.50–51.
- ⁷² Стратегический очерк... — С.333.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.2. — С.92–94.
- ⁷⁵ Стратегический очерк... — С.379.
- ⁷⁶ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.179; Стратегический очерк... — С.379.
- ⁷⁷ Манштейн Э. Указ. соч. — С.242–243.
- ⁷⁸ Стратегический очерк... — С.380.
- ⁷⁹ Вансеев Г.И. Севастополь 1941–1942: Хроніка героїчної оборони: У 2 кн. — К.: Україна, 1995. — Кн.2.
- ⁸⁰ Манштейн Э. Указ. соч. — С.256.
- ⁸¹ Стратегический очерк... — С.305.
- ⁸² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.2. — С.13–16.
- ⁸³ Операции советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк: В 4 т. — М.: Воениздат, 1958. — Т.1 (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С.507–511.
- ⁸⁴ ЦАМО РФ. — Ф.56. — Оп.19179 сс. — Д.9. — Л.223, 232–241.
- ⁸⁵ Там же. — Ф.81. — Оп.119123 сс. — Д.3. — Л.16, 27, 40.
- ⁸⁶ Там же. — Ф.40. — Оп.80030 сс. — Д.15. — Л.55–57.
- ⁸⁷ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.1. — С.511–519.
- ⁸⁸ Барвенково-Лозовская операция. — М.: Воениздат, 1943. — С.25–26.
- ⁸⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.2. — С.42–43.
- ⁹⁰ Стратегический очерк... — С.365–374.
- ⁹¹ Описание операций войск Юго-Западного фронта на харьковском направлении в мае 1942 года // Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. — Вып.5. — М.: Воениздат, 1951. — С.3–89.
- ⁹² Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.179.

- ⁹³ ЦАМО РФ. — Ф.81. — Оп.84961 сс. — Д.19. — Л.79–80.
- ⁹⁴ Стратегический очерк... — С.388.
- ⁹⁵ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.1. — С.586–588.
- ⁹⁶ Стратегический очерк... — С.392–399.
- ⁹⁷ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.І.Кузьмука. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. — С.163.
- ⁹⁸ Приказ народного комиссара обороны Союза ССР №227, 28 июля 1942 г. // Великая Отечественная война, 1941–1945: Воен.-ист. очерки. — М., 1998. — Кн.1. С.505–507.
- ⁹⁹ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.2 (18 ноября 1942 г. — декабрь 1943 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С.161–174.
- ¹⁰⁰ Стратегический очерк... — С.479.
- ¹⁰¹ ЦАМО РФ. — Ф.132-А. — Оп.2642. — Д.34. — Л.37–38.
- ¹⁰² Стратегический очерк... — С.483–485.
- ¹⁰³ Курская битва. — М.: Наука, 1970. — 544 с.
- ¹⁰⁴ Стратегический очерк... — С.540–548.
- ¹⁰⁵ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.2. — С.274–284.
- ¹⁰⁶ Памяти павших... — С.98.
- ¹⁰⁷ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.2. — С.347–350.
- ¹⁰⁸ ЦАМО РФ. — Ф.132-А. — Оп.2642. — Д.34. — Л.195–196.
- ¹⁰⁹ Там же. — Л.188–189.
- ¹¹⁰ Там же.
- ¹¹¹ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.132.
- ¹¹² Операции советских Вооружённых Сил... — Т.2. — С.360–375.
- ¹¹³ История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: В 2 т. — М.: Военная академия бронетанковых и механизированных войск, 1953. — Т.1. — С.302.
- ¹¹⁴ Памяти павших... — С.99.
- ¹¹⁵ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып.3 (январь — декабрь 1943 г.) / Под ред. А.Н.Грылева. — М.: Воениздат, 1969. — С.190–191.

- ¹¹⁶ Там же. — С.200.
- ¹¹⁷ Стратегический очерк... — С.566.
- ¹¹⁸ Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк). — М.: Воениздат, 1951. — 263 с.
- ¹¹⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.3. — С.226–227
- ¹²⁰ Там же. — С.254–256.
- ¹²¹ Там же. — С.265–267.
- ¹²² Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.136.
- ¹²³ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.3. — С.227–228.
- ¹²⁴ Там же. — С.229.
- ¹²⁵ ЦАМО РФ. — Ф.240. — Оп.14668. — Д.5. — Л.40.
- ¹²⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.3. — С.257–258.
- ¹²⁷ Там же. — С.267–268.
- ¹²⁸ Кононенко В.М. Керченско-Этильгенская десантная операция (31 октября — 10 декабря 1943 г.). — М.: Главный штаб ВМФ, 1954. — 204 с.
- ¹²⁹ Ратников Б.М. Морські десантні операції в Криму (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — К., 2009. — 19 с.
- ¹³⁰ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины. 1943–1944: Историко-статистическое исследование. — К.: КВИО, 1995. — С.84–87.
- ¹³¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. — М., 1957. — Т.2. — С.100.
- ¹³² Бешанов В.В. Десять сталинских ударов. — М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. — 768 с.
- ¹³³ Дашичев В. Ж. Банкротство стратегии германского фашизма: Очерки, документы и материалы. — М.: Наука, 1973. — Т.2: Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» 1941–1945. — С.107–108.

- ¹³⁴ Стратегический очерк... — С.623.
- ¹³⁵ Стратегические решения и вооружённые силы: В 2 т. — М.: Арбизо, 1995. — Т.1. — 993 с.
- ¹³⁶ Стратегические решения... — С.541.
- ¹³⁷ Гриневиц В.А. Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут історії України АН України. — К., 1994. — 16 с.; Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. — К., 2010. — 16 с.
- ¹³⁸ ЦАМО РФ — Ф.240. — Оп.2772. — Д.26. — Л.58–64.
- ¹³⁹ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945: В 3 т. / Пер. с нем. — М.: Воениздат, 1976. — Т.3: Война на два фронта. — С.168–190.
- ¹⁴⁰ Стратегический очерк... — С.633.
- ¹⁴¹ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. — 9-е изд. — М.: АПН, 1988. — Т.3. — С.94.
- ¹⁴² Захаров М.В. Канны на Днепре // Военный вестник. — 1969. — №1. — С.13–15.
- ¹⁴³ Хруленко І.П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К.: Україна, 2005. — С.251–260.
- ¹⁴⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.3. — С.286.
- ¹⁴⁵ Стратегический очерк... — С.632–633.
- ¹⁴⁶ Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К.: Україна, 2005. — С.261–270.
- ¹⁴⁷ Стратегические решения... — С.482.
- ¹⁴⁸ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. — М.: Наука, 1973. — Кн.2: 1943–1945. — С.232–235; Стратегические решения... — С.481.
- ¹⁴⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. — Вып.4 (январь 1944 г. — август 1945 г.) / Под ред. А.Н.Грылева. — М.: Воениздат, 1968. — С.11.
- ¹⁵⁰ Стратегические решения... — С.482.

¹⁵¹ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.9–10.

¹⁵² Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — К., 2005. — 20 с.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Безродний Є.Ф. Рівненсько-Луцька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К.: Україна, 2005. — С.277–283.

¹⁵⁵ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Указ. соч. — С.124–127.

¹⁵⁶ Показания немецких военнопленных. Материалы о разгроме немецкой 16-й мд (Трофейные документы и разведматериалы 3-го Украинского фронта) (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.3. — Ч.1. — Спр.978).

¹⁵⁷ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января — 17 апреля 1944 г.): В 2 кн. / Под ред. П.А.Ротмистрова. — М.: Издательство Высшей военной академии им. К.Е.Ворошилова, 1957. — Кн.2.

¹⁵⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.31.

¹⁵⁹ Там же. — С.32.

¹⁶⁰ Там же. — С.41–42.

¹⁶¹ Карель П. Восточный фронт. — Кн.2: Выжженная земля. 1943–1944. — М., 2003.

¹⁶² Танкисты в боях за освобождение Украины: Сборник статей и воспоминаний участников боёв 1-й гв. танковой армии (див.: ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.17).

¹⁶³ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. — К.: Політвидав України, 1985. — С.633.

¹⁶⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.46–48.

¹⁶⁵ Там же. — С.52–53.

¹⁶⁶ Безродний Є.Ф. Одеська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К.: Україна, 2005. — С.328–335.

¹⁶⁷ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Washington: Department of the Army, 1952.

¹⁶⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.43.

¹⁶⁹ Там же. — С.65–66.

¹⁷⁰ Стратегический очерк... — С.925–926.

¹⁷¹ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.139.

¹⁷² ЦАМО РФ. — Ф.38. — Оп. 30401 сс. — Д.96. — Л.53–56; Ф.39. — Оп.80033. — Д.6. — Л.177–271.

¹⁷³ Михалев С.Н. Указ. соч. — С.397.

¹⁷⁴ Уткін О.І. Кримська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. — К.: Україна, 2005. — С.336–346.

¹⁷⁵ Михалев С.Н. Указ. соч. — С.397.

¹⁷⁶ Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь... — С.143.

¹⁷⁷ Ширер У. Указ. соч. — С.428–434.

¹⁷⁸ Стратегический очерк... — С.702.

¹⁷⁹ Памяти павших... — С.100.

¹⁸⁰ Стратегический очерк... — С.702.

¹⁸¹ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.3: Операции советских Вооружённых Сил в период решающих побед (январь — декабрь 1944 г.). — М.: Воениздат, 1958. — С.377–436.

¹⁸² Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.124, 394–399.

¹⁸³ Операции советских Вооружённых Сил... — Т.3. — С.437–500; Яско-Кишинёвские Канны. — М.: Наука, 1964.

¹⁸⁴ Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Указ. соч. — С.190–197.

¹⁸⁵ Гриф секретности снят. Потери Вооружённых Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеева — М.: Воениздат, 1993. — С.371; Яско-Кишинёвские Канны. — С.107.

¹⁸⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — С.342.

- ¹⁸⁷ Стратегический очерк... — С.727–730.
- ¹⁸⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования... — Вып.4. — С.171.
- ¹⁸⁹ Стратегический очерк... — С.729.
- ¹⁹⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. — С.341.
- ¹⁹¹ Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В. Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. — К., 2006. — Вип.10. — Ч.1.— С.290–297
- ¹⁹² Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. — М., 1985. — С.33, 334.
- ¹⁹³ Рибченко Л.В. Указ. праця. — С.14.
- ¹⁹⁴ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Указ. праця. — С.547.
- ¹⁹⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів: НТШ, 1993. — С.455
- ¹⁹⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Указ. праця. — С.547.
- ¹⁹⁷ Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В. Указ. праця. — С.295.
- ¹⁹⁸ Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. — М., 1982. — С.190.

Наукове видання

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Валерій ГРИЦЮК

**СТРАТЕГІЧНІ ТА ФРОНТОВІ ОПЕРАЦІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ**

Верстка та оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 15.04.2010 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 8,7. Обл. вид. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. Зам. 17. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.